

ZAKLJUČNA PROJEKTNA NALOGA

TIMOTEJ KOLAR

UNIVERZA NA PRIMORSKEM
FAKULTETA ZA MANAGEMENT

Zaključna projektna naloga

MANAGEMENT IN SAMOUPRAVLJANJE

Timotej Kolar

Koper, 2013

Mentor: izr. prof. dr. Tonči Ante Kuzmanić

POVZETEK

V diplomskem delu se ukvarjamo s preučevanjem in razkrivanjem samoumevnih pojmov ter konceptov, kot so, družba, politika, ekonomija, management in samoupravljanje. Z zgodovinsko analizo preučimo nastanek družbe dela in različnih organiziranj te družbe. Ta različna organiziranja in sisteme podrobneje preučimo tako, da sledimo izvoru njihovega nastanka in med njimi iščemo podobnosti, raznolikosti ter antagonizme. Na koncu diplomskega dela te ugotovitve vnašamo v konkretno problematiko mesta Maribor, kjer tudi iščemo pomen in smisel političnega organiziranja.

Ključne besede: management, politika, ekonomija, družba, antipolitika, samoupravljanje.

SUMMARY

The diploma thesis focuses on the study and uncovering of self-evident terms and concepts like society, politics, economy, management and self-management. It also deals with the history of the origin of the society of work and various organisations of this society. These different organisations and systems are studied in detail so as to follow the origin of their emergence and to find details, diversities and antagonisms. At the end of the diploma thesis these findings are brought into concrete problems of the city of Maribor where we seek the meaning and sense of political organisation.

Key words: management, politics, economy, society, anti-politics, self-management.

UDK: 005:331.107.8(043.2)

Prepričan pa sem, da se v tem tudi zrcali odsev družbe. Ker tudi ona je bolana, tudi ona ima kleščarja.

(Dušan Dule Vaupotič)

ZAHVALA

Zahvaljujem se bratu za tehnično podporo. Družini gre zahvala za finančno podporo, kar mi je omogočilo pogoje, v katerih sem lahko v miru razmišljal in študiral. Nini hvala predvsem za moralno podporo, brez katere ne bi zmožel. Lektorici Ani Poloni Golobič hvala za odlično lekturo, angažiranost pri svojem delu ter odzivnost. Ne nazadnje se moram zahvaliti tudi mentorju Tončiju Kuzmaniću, ki je odgovoril na vsak moj klic in me usmeril v zanimiva teoretska področja. Marja, tudi tebi sem izredno hvaležen.

VSEBINA

1	Uvod	1
1.1	Opredelevitev problema in teoretičnih izhodišč	1
1.2	Namen in cilji diplomskega dela	2
1.3	Predvidene metode za doseganje ciljev	3
1.4	Predpostavke in omejitve diplomskega dela	3
1.5	Predvidena členjenost vsebine	3
2	Politika, ekonomija in družba.....	4
2.1	Kaj je politika	6
2.2	Hannah Arendt	7
2.3	Vita Activa	7
2.4	Zmanjševanje in izgubljanje pomena političnega	8
2.5	Družba postane samostojna – dobi noge	11
3	Novi vek in družba dela	13
3.1	Par »delo-lastnina«	14
3.2	Produktivno in neproduktivno delo	15
3.3	Delitev dela	17
3.3.1	Predznanstveni management – delitev dela	18
3.3.2	Znanstveni management – delitev dela	20
4	Management med in po new dealu	23
4.1	New Deal	23
4.2	Obdobje po New Dealu	24
4.3	Peter Ferdinand Drucker in James Burnham.....	24
4.4	Druckerjevo »ustvarjanje kupca« in behavioristična dognanja.....	26
4.5	Druckerjev <i>self-management</i> in pomen znanja v organizaciji	28
4.6	Samoupravljanje po Kardelju in primerjava s managementom	29
5	Maribor	33
5.1	Rehabilitacija politike?	34
6	Sklepi.....	38
	Literatura	41

1 UVOD

1.1 Opredelitev problema in teoretičnih izhodišč

V trikotniku, ki ga obsega trajnostni razvoj, še nismo uspeli najti ravnovesja med gospodarstvom, družbo in okoljem, čeprav se o njem razglablja že dobra štiri desetletja. »Konec dvajsetega stoletja je torej povsem odprto globalno vprašanje, kako v sodobnih družbah doseči občutljivo ravnovesje med podjetniško svobodo, tržno raznolikostjo – diferenciacijo in socialno solidarnostjo med državljani.« (Kovač 1996, 35–6)

To neravnovesje je dobro vidno v Mariboru, kjer je socialna stiska neprimerljivo hujša kot v drugih mestih. Po zadnjih podatkih je v mestu Maribor najvišja stopnja brezposelnosti v Sloveniji. Mladi zaradi neperspektivnosti množično odhajajo na delo v sosednjo Avstrijo in postajajo nova generacija *gastarbeiterjev*. Individualnost in »nezdrava« konkurenčnost je prežela vso družbo. Prevladovati je začel zasebni interes nad javnim (svetnim)¹, torej individualizem nad kolektivizmom. Zaradi postkapitalističnih² nagnjenj po globalizaciji, posledične deindustrializacije ter hkratnega centralističnega razvoja v obdobju tranzicije se je začela ustvarjati nepremostljiva razlika med periferijo in centrom, prav tako so se začele poglobljati razlike med bogatimi in revnimi. Padala je kulturna identiteta meščanov, ki se je nekoč gradila na industrijski bazi mesta in s socialističnim pojmovanjem oz. čaščenjem dela³. Izobraženi so se zaradi neperspektivnih razmer začeli izseljevati, padala je tudi kultura sobivanja, rasel je manjvrednostni kompleks in sovraštvo do centra, ki so ga podpihovali populistični in koruptivni »politiki« s ciljanjem na lokalpatriotska čustva Mariborčanov. S tem so se začele pojavljati tudi marginalizirane skupine. Takšne razmere se s tako imenovano gospodarsko krizo le še poglobljajo. Ljudje se počutijo nemočne nad situacijo, postajajo apatični, a(nti)politični⁴, razdeljeni ravno v času, ko bi se morala spodbujati širša kritična politična razprava o sedanjih ekonomskih, političnih, socialnih, okolijskih vprašanjih in s povezovanjem ustvarjati gibanja, ki bi artikulirala to »bedo« in iskala alternative.

Relativno velik delež prebivalcev držav, ki so doživele t. i. »tranzicijske procese«, je doživljalo predvsem na socialnem področju tranzicijo kot šok. Za k industriji usmerjeno mariborsko gospodarstvo je bil ta šok, v primerjavi z drugimi slovenskimi mesti, z zametki terciarnega sektorja in storitvenih dejavnosti, neprimerljivo večji. Treba je omeniti še centralističen razvoj Slovenije v obdobju tranzicije, ki je »politično« odločanje selil v Ljubljano, politično nemoč in apatijo pa prepustil periferiji. Ni naključje, da je trend politične

¹ Glej poglavje 3.2 tega diplomskega dela in Arendt (1996).

² Zakaj postkapitalizem glej 4. poglavje tega dela.

³ Glej poglavje 4.6 tega dela in Kuzmanič (1988).

⁴ Glej 2. in 5. poglavje tega dela ter Arendt (1996) in Kuzmanič (1996).

neaktivnosti v porastu. V Mariboru je tako v zadnjih letih opazna nizka volilna udeležba, kar pomeni, da je oblast prepuščena nelegitimnim, antipolitičnim⁵ akterjem.

1.2 Namen in cilji diplomskega dela

Ob pregledu mariborske politične družbenoekonomske zgodovine bi lahko na prvi pogled sklepali, da je Maribor skozi polpreteklo zgodovino šel skozi dva ključna sistema. Prehod iz enega politično-družbeno-ekonomskega sistema v drugega oz. tranzicijski proces; tranzicija – termin, ki je danes pogosto uporabljan⁶ – bi na prvi pogled, brez dodatnega premisleka oz. nemišljenja⁷, lahko nudil samo binarno opcijo: ali kapitalizem ali socializem. Brez tistega tretjega, tiste celote, bi sprejeli samoumevnost binarnosti, ki nam jo na pladnju nosijo ustvarjalci javnih mnenj. Kuzmanić (2008, 16) pravi, da je binarnost oz. navajanje kapitalizma in socializma kot »edini alternativni možnosti« elementarna pozaba, potlačitev nečesa velikega, kar se je zgodilo, kar se dogaja in kar bo najverjetneje vztrajalo tudi v prihodnje.

Naš namen je zavzeti kritično stališče do te binarnosti in preštudirati omenjeno zgodovinsko obdobje kot celoto. V diplomskem delu se bomo zato ukvarjali s študijo postsocializmov in postkapitalizmov, torej s tem »nečim velikim«, kar se je zgodilo in se še dogaja. Z zgodovinsko analizo bomo s pomočjo literature, ki nastaja na področju teorije kritičnega managementa in antipolitike, preučili preobrazbo iz kapitalistične v postkapitalistično managersko formacijo ter preobrazbo iz socialističnega samoupravljaljskega sistema, ki smo ga poznali v Jugoslaviji, v postsocialistično sedanost. Preštudirali bomo, kakšne so značilnosti, težnje, podobnosti, raznolikosti in nenazadnje antagonizmi teh paradigem ter kako so te vplivale na politično-družbeno-ekonomsko sliko v Mariboru, kar je tudi naš cilj v tem diplomskem delu. Naš namen je torej zavzeti kritično stališče do politično-družbeno-ekonomskih paradigem in ugotoviti, kako so se ta skozi zgodovino spreminjala, zato da ugotovimo, kako se te paradigme vplivale na mikroraven, torej na lokalno okolje, ter kake so možnosti po soočanju z lokalno problematiko mesta, torej od spodaj navzgor. Na kratko bomo povzeli način organiziranja (*praxis*)⁸, ki ga nekateri s političnim delovanjem vzpostavljajo na lokalni, četrtni ravni, ter kake so potenciali oz. prihodnost takega početja.

⁵ Izraz se nanaša na teorijo antipolitike. Za več glej Kuzmanić (1996) in 2. poglavje tega diplomskega dela.

⁶ Ta termin seveda zakrije »tisto veliko«, ki je k nam prišlo po osamosvojitvi. Management namreč. Njegov jezik govorijo že praktično vsi, ne da bi sploh vedeli, da ga, in ne da bi sploh vedeli, kaj to je. Glej poglavje 4.3 tega dela in analizo managerskega diskurza v Kuzmanić in sodelavci (2008) ter razmišljanja na to delo v Kreft (2008).

⁷ Za nemišljenje in posledice nemišljenja glej Arendt (2007).

⁸ *Praxis* je grški termin za delovanje, ki je bilo tesno povezano s političnim delovanjem. Za več glej 2. poglavje tega dela in Arendt (1996).

1.3 Predvidene metode za doseganje ciljev

Diplomsko delo bo teoretične narave. S pomočjo teorij antipolitke in kritičnega managementa bomo dobili podlago, v katero bomo lahko začeli vnašati »politično«-družbeno-ekonomsko zgodbo Maribora. Uporabljali bom metodologijo zgodovinske analize, s pomočjo katere nam bo omogočena kronološka opredelitev dogodkov v razumno sosledje, z metodo komparacije bomo lahko posledice premikov iskali v lokalnem okolju. Pri pisanju si bomo pomagali predvsem z domačo in tujo literaturo ter spletnimi viri.

1.4 Predpostavke in omejitve diplomskega dela

Zaradi omejenosti s prostorom diplomsko delo ne bo tako kakovostno, saj bi bilo treba takšni naravi diplomskega dela pustiti bistveno več prostora. Diplomsko delo namreč kot predmet obdelave zajema obdobje, ki obsega celotni novi vek, pogojno tudi obdobje od antike vse do današnjih časov. Več časa oz. prostora bi zagotovo bilo treba pustiti primerjavi Druckerjevega *self-managementa* in Kardeljevega samoupravljanja, vendar to zaradi zgodovinske obsežnosti, ki ga zajema to diplomsko delo, ni mogoče.

1.5 Predvidena členjenost vsebine

V prvem delu bomo za lažje razumevanje naslednjega besedila, posebej zadnjih poglavij, razjasnili pojme, kot so družba, politika, ekonomija. Zavaljo tega se bo treba dotakniti tudi starih Grkov in njihove iznajdbe politike ter Hannah Arendt, ki je bila trdno zasidrana v tem obdobju. Kasneje bomo obdelali tradicijo družboslovja, ki zavrača politiko in človeka apriori postavlja kot družbeno bitje. Iz tega bo sledila analiza družbenih miselnosti, ki so bile podlaga industrijski družbi in nastanku novih ideologij. Diplomsko delo bomo nadaljevali z dogodki okrog New Deal. Preučevali bomo, kaj se je zgodilo in dogajalo s konvencionalno kapitalistično paradigmo v tem obdobju. Nadaljevali bomo z obdobjem po New Dealu in 2. svetovni vojni, kjer je v 50. letih prišlo do managerske revolucije, torej preobrazbe iz kapitalističnih organiziranj v postkapitalistične, torej managerske novume. V naslednjih poglavjih bomo preštudirali vpliv managerskih, teženj na takratno samoupravljavsko organiziranje v Jugoslaviji. V naslednjih poglavjih se bomo posvečali propadu jugoslovanskega modela samoupravljanja, torej s prehoda iz socialističnega modela samoupravljanja v postsocialistično družbo. Na koncu diplomskega dela se bomo osredotočali na lokalno raven, torej bomo posledice velikih premikov na sistemski ravni v tem obdobju iskali v lokalnem okolju. Pogledali bomo, kako je mariborsko industrijsko gospodarstvo, ki je nekoč veljalo za ponos Jugoslavije, prestalo te premike. V zadnjem delu se bomo ukvarjali s političnimi organiziranj in pomenom politike nasploh.

2 POLITIKA, EKONOMIJA IN DRUŽBA

Tradicija razvoja družboslovja je bila zaznamovana z idejo, kako narediti ali preoblikovati nepredvidljivo politično prakso, organiziranje (delovanje gr. *praxis*) v bolj realistično, predvidljivo (ustvarjanje gr. *poiesis* ali celo delo gr. *ponos*)⁹ oz. v antipolitiko. »Vsa znanost, družboslovna in naravoslovna, raziskuje na podlagi predpostavke, da nekaj JE, torej, da je vselej prisotno, da je oprijemljivo, snovno, materialno, substancialno, da to nekaj lahko vržete predse (pred-met) in obdelujete (merite, tehtate, gnetete, metodično raziskujete ipd.).« (Jenko 2003, 11) Težava nastane, kako »videti« nekaj, česar včasih tudi NI? (prav tam). Ta »predmet« je seveda politika, saj je ni mogoče stlačiti v nobeno škatlo ali laboratorij in se je nato metodično, znanstveno lotiti. Če je pri znanostih moč pričakovati apodiktične sodbe¹⁰, to za politiko ne velja. Pri njej ni končnih resnic, aksiomov, kot so npr. pri matematiki. Pri njej pridejo v poštev le »metode«, kot so dialektika, topika in retorika, ki jih kot »orodja« med seboj uporabljajo politične živali (*zoon politikon*)¹¹ na javnem prostoru (*polis*). »Tako kot je na polju apodiktičnih sodb neumno debatirati, koliko gramov ima kilogram¹², lahko samo tepci vzamejo meter in merijo dobrost kakšne vladavine.« (Kuzmanić 1996, 35) Vprašanje je torej, kako znanstveno opredeliti, pozitivizirati nekaj, kar ni mogoče obdelovati z znanstvenimi metodami. Ali je to sploh mogoče? Težava je ravno v tem, da politike ni lahko držati, je ohraniti ali ujeti, kaj šele posedovati. V politiki ni nikakršne metodologije, s katero bi se lahko lovili različni predmeti ali celo ljudje. V politiki ni ne Človeka in človeka. V politiki so vedno le ženske in moški, starejši in otroci, tu so lepi in grdi, južnjaki, rdečkarji, anarhisti (prav tam, 12).

Stari Grki so kot »orodja« političnega delovanja uporabljali »metode« dialektike, retorike (govorjenje gr. *lexis*) in topike, katere bi v današnji družbi dela predstavljale izrazito »neproduktivne« dejavnosti. V svojo sfero *polis* podobno kot zasebnega niso spuščali niti apodiktičnih sodb. V sferi *polis* niso iskali neizpodbitne resnice, temveč nenehno preizpraševali med dobrim in zlim. Apodiktčnost je bila prepuščena zasebnemu in kontemplativnemu (*vita contemplativa*) premišljevanju v samoti, v naravi ali kjer koli v samoti. Aristotel prav tako ni delal razlik med apodiktičnimi in dialektičnimi »metodami«, češ da je ta dobra in ona slaba itd. Ni si delal utvar, da lahko z isto »metodologijo« merimo človeka in prostor, jabolko in dušo, državo in morje ... (Kuzmanić 1996, 34), kar je precej drugače od kasnejših znanstvenikov, npr. Hobbesa in Descartesa, ki bi bila pripravljena z matematično formulo meriti dobrost neke vladavine ali družbe, celotnega sveta¹³, pri čemer današnja statistika, management, behaviorizem in marketing niso daleč od tega početja. To bi

⁹ *Praxis, ponos in poiesis* so dejavnosti v sferi *vita activa*, h kateri se bom vrnil v nadaljevanju.

¹⁰ Za več glej Kuzmanić (1996, 32–39).

¹¹ Za več glej poglavje 2.4 tega dela, Kuzmanić (1996) in Arendt (1996).

¹² Ali npr. preizpraševati, ali je ena plus ena res dva.

¹³ Za razlago pomena sveta glej 2. poglavje tega dela ter Arendt (1996).

bilo podobno, kot če bi Aristotel kot politična žival z »metodo« dialektike z merjasci razpravljala na javnem prostoru in se skušal iti politiko.

Medtem ko gre pri apodiktčnih sodbah in prijemih za naravnost na naravo, kjer lahko pričakujemo vedno nova neizpodbitna, nedvomna odkritja, gre pri dialektiki za neskončno ponavljanje in iskanje dobrega življenja, dobre vladavine med človeškimi odnosi, ki je vedno dvomljivo in ga je treba politično preverjati oz. o njem debatirati, razglabljati. Thomas Hobbes (1588–1679) je to dialektiko označil za nekakšne »diskusijske klube«, neko praznorečno blebetanje, ki ni možno ničesar proizvesti (*poiesis*), ponuditi človeštvu, beri družbi. Hobbes je ostro napadal to nepredvidljivo človekovo delovanje, ker je po eni strani ogrožalo njegovo strogo znanstveno metodologijo, po drugi pa ambicijo da bi bogaboječnost uporabil za izpeljavo nove znanstvene gorečnosti (Kuzmanić 1996, 34–35).

Njegova misel (*The Method*) sestoji iz poizkusa definirati filozofijo. Ta definicija je sestavljena iz dela pozitivnega (kar je) in negativnega (kar ni). Pozitivno označi filozofijo kot vedenje, ki je zmožno ustvariti učinke, ki jih zahteva človeško življenje. Pri negativni definiciji gre Hobbesu predvsem za izključitev vsakršnega izkustvenega, torej subjekta¹⁴, iz filozofije, saj se mu to, nepredvidljivo, pojavlja kot moteče za proces filozofskega sklepanja (Kuzmanić 1996, 42). Pojmi njegove filozofije se, v nasprotju z Aristotelovo, ki mu gre za dobro življenje, nanašajo na delo in ustvarjanje, kar bo kasneje osrednjega pomena tudi pri Heglu in Marxu (prav tam, 47). Toda delo v kakem smislu? Delo v smislu ustvarjanja imaginarija družbe, v kateri bi večina ljudi hotela živeti. »Hobbes se tako obrne k zaželenemu dobremu tako, da je narisal slabo kot politično in državno eksistentno.«¹⁵ (prav tam, 48) Če povzamemo: težil je k ustvarjanju neke imaginarne forme družbe brez vsebine, ki jo drži skupaj le nek dogovor (kontraktualizem) oz. strpnost in ne politična enakost in politično delovanje. Ker je ta dogovor/strpnost krhka in brez vsebine (to lahko vidimo v današnjih posttotalitarnih družbah), se družba kajpada hitro zruši. Kot hiša iz kart bi rekli danes. Gre torej za mehanski¹⁶ pogled, za apodiktčno, znanstveno, matematično-naravoslovno izdelovanje, fabriciranje imaginarija družbe, v kateri so ljudje tukaj toliko, da ubogajo ali pa

¹⁴ Če je boj med naravoslovci in družboslovci, pri katerem prvi zaradi subjektivnosti ne priznavajo drugih kot znanstvenih, že obrabljen primer, je na tem mestu možno opozoriti na do skrajnosti pripeljane družbe oz. totalitarne sisteme, ki so uspešno obvladali človekovo nepredvidljivo, subjektivno delovanje z »metodami« koncentracijskih taborišč. Tukaj lahko opozorimo tudi na Taylorjevo metodo »znanstvenega« managementa, ki podobno kot Hobbes izključuje subjektivnost delavca, le da on to počne na današnji družbi dela, na samoumevnejši, legitimnejši način. Za poskus izključitev subjektivnosti iz delavca in Taylorjovo »znanstveno« metodo glej Marković (2006).

¹⁵ Tukaj ni mogoče trditi, da se je Hobbesova kritika politike nanašala na takratno izvajanje politike na otoku, saj se avtor eksplicitno posveti kritiki Aristotelovega pojmovanja politike. Za več glej Kuzmanić (1996, 40–51).

¹⁶ Ta mehanski pogled bodo kasneje prevzeli inženirji, predniki managerjev, ki so na prvotno organizacijo gledali kot na velikanski stroj, v katerem so delavci le kolesja, ki jih je treba le pravilno organizirati, da bo stroj najučinkoviteje (*efficient*) deloval. Kasneje, v obdobju po New Dealu, je ta pogled nadomeščen z »organskim« pojmovanjem organizacije.

da vsaj molčijo (prav tam). »Če ne drugega pa naj vsaj verjamejo v boga, ostalo bodo pa že izpeljali »filozofi«, torej znanstveniki in družboslovci.« (prav tam, 49)

Predstavitev problematike – postopnega podružbljanja politike, postopnega izničenje političnega delovanja na račun (družbe) dela in *velikih* težav, ki iz tega izhajajo, bomo skušali predstaviti v naslednjih poglavjih. Zato se je treba dotakniti starih Grkov, njihovega izuma politike ter razmišljanja Hannah Arendt, ki se je trdno zasidrala v Aristotelovi miselnosti.

2.1 Kaj je politika

Na prvi pogled bi se zdelo, da je politika, mišljeno v dobrem¹⁷ in pozitivističnem¹⁸ smislu, urejanje¹⁹ družbenih razmer, odločanje o družbenih zadevah s pomočjo države in njenih organov, kar nenazadnje potrjuje tudi Slovar slovenskega knjižnega jezika. Tak *fijakarski*, binaren, ali/ali pogled, ki je za današnjo dobo tako značilen, seveda zakrije starogrški izvor in pojem politike. Seveda bi nekateri, ki poznajo njen izvor, v en glas zakričali, da so Grki izumili politiko, vendar je vprašanje, ali bi razumeli, da so Grki politiko strogo povezovali s prakso (*praxis*) oz. nepredvidljivim političnim delovanjem, ki je potekalo na javnem prostoru *polis*, kjer je pojem enakosti bil šele umetno ustvarjen in ne apriori, po naravi dan, kot o tem govoriči družboslovje, zgledujoče po Rousseauju, »učencu« Johna Locka, ki je bil prvi, ki vsaj približno spregovori o družbi v kategorijah znanih današnjemu zahodnjaku (Kuzmanić 1996, 14). Da ne omenjamo besede družba, ki v staro grščino niti ni prevedljiva²⁰. Če poenostavimo ali ironično, po managersko banaliziramo, je bil pojem enakosti v stari Grčiji nekaj, za kar je bil potreben dogovor političnih živali, ki učinkovito delujejo, torej enakost je bila »produkt«, *efficient* političnega delovanja in ne nekakšna črka na papirju, ki pelje stran od političnega delovanja, saj enakost jemlje kot nekaj samoumevnega.

¹⁷ Pogosto je moč slišati tudi slabšalno izenačevanje politike s *kurbo* ali s kakšnimi drugimi besedami iz obsežnega arzenala, ki so namenjeni obstreljevanju politike. To seveda zakriva izvor politike in starogrško razumevanje, pojmovanje politike. Za več glej Jalušič (1995).

¹⁸ S pozitivističnim ne mislimo nekaj dobrega, temveč vnaprej, apriori danega. Tukaj lahko omenimo famozne družbene pogodbe, o katerih nam govoričijo antipolitiki od francoske revolucije vse do današnjih dni. Družbena pogodba tako ni produkt političnega delovanja, temveč je apriori dana izmišljotina, ki je zrasla na zelniku poklicnih revolucionarjev, političnih tehnologov (Rousseau, Lenin), ki »neumnemu« ljudstvu na pladnju nosijo svoj prav. Za več glej Kuzmanić (1996).

¹⁹ Ta nedoločna oblika glagola implicira neko nedelovanje in nejasnost. Res je, da »zadeve« ureja država, vendar je država dana apriori. S tem je seveda prekinjen pomen povezanosti politike z delovanjem (*praxis*), saj je država razumljena kot samoumevna tvorba, politično delovanje pa več ni pogoj za »imetje« države. Za rezultat apriornosti in samoumevnosti države in torej ukinjanje političnega delovanja. Glej dogodke v nacistični Nemčiji (Jalušič 1996, XXVI).

²⁰ Za več glej Arendt (1996, 26).

2.2 Hannah Arendt

Nadaljnjo pisanje se bo nanašalo na misel Hannah Arendt, nemške Židinke, ki jo je izkušnja z nemškim nacionalsocializmom pripeljala do preizpraševanja najbolj samoumevnih pojmov, ki so bili zakrnjeni v možganih post(moderne) družbe in zahodne politične tradicije. Podvomila je prav v *sveto kravo* družbe (Kuzmanić 1996, 36) in prav tako/zato je ni mogoče uvrstiti v katero koli tradicijo politične misli. Bila je učenka treh najpomembnejših filozofov eksistencializma tega stoletja: Edmunda Husserla, Martina Heideggerja in Karla Jaspersa. Slednji ukine filozofa, ki se ima od Aristotela dalje za izjemo od drugih ljudi. Predvsem ji gre za izkopavanje, »arheologijo«, za rehabilitacijo politike, katere moč je zahodna politična filozofija, ki se začne pri Platonu in konča z Marxom, po njenem mnenju izčrpala. »Gre ji za poizkus političnega mišljenja, ki ni niti filozofsko niti znanstveno mišljenje, še najmanj pa empirično znanstveno v pomenu sodobnega družboslovja.« (Jalušič 1996, XX–XXXV)

2.3 Vita Activa

Hannah Arendt v svojem delu *Vita Activa* (1996, 10–11) opredeli temeljne človeške dejavnosti, ki so vezane na življenje na Zemlji, kot so: delo, ustvarjanje in delovanje. Te dejavnosti ustrezajo starogrški delitvi na *ponos*, *poiesis* in *praxis*. Samo delovanje je izključni privilegij človeka, saj niti živali niti bog niso sposobni delovati in samo delovanje kot dejavnost ni mogoče brez nenehne prisotnosti drugih ljudi (prav tam, 25–26). Za njo je edina svobodna dejavnost človeka *praxis*, ki je tesno povezana s političnim delovanjem in Aristotelovim človekom kot politično živaljo (*zoon politikon*), saj je edina dejavnost, ki ni nujna in ki poteka neposredno med ljudmi ter brez posredovanja materije. To pomeni, da v prostoru *polis* nihče ne more biti nadvladan in da nihče ne more vladati, kar pa seveda ne pomeni, da nekdo z argumenti ne more izpodbiti drugega. Pogoj političnega delovanja je dejstvo pluralnosti, kar pomeni, da človek na svetu ni sam, torej, da si svet deli z drugimi ljudmi (prav tam, 10–25). Po drugi strani stari Grki v *polis*, kjer se je izvajala politika in politično delovanje mnoštva političnih živali, niso spustili nesvobodnih človekovih dejavnosti, kot je delo (*ponos*), in pridobitnih, kot je ustvarjanje (*poiesis*). Novi vek, v nasprotju s starimi Grki, z življenjskim procesom povezano (zato odvisno, nesvobodno) delo časti, ga olepšuje in ga vidi kot smisel življenja ter, kar je verjetno največja perversija, politiko jemlje kot poklic.

Politika je po Aristotelu svobodna dejavnost, dejanje od nujnosti hišnih opravil v *oikos*, ki služijo ohranjanju življenja in ki so jih pri premožnih posameznikih opravljali sužnji. Izločeno je bilo torej delo, ki je služilo življenju samemu in njegovemu ohranjanju. Tudi ustvarjalski (*poiesis*) način življenja svobodnega obrtnika in zaslužkarsko življenje trgovca nista prišla v poštev. S tem so bili torej izločeni vsi, ki se prostovoljno ali neprostovoljno, začasno ali vse življenje niso mogli svobodno gibati, torej niso bili gospodarji svojega časa in svojega kraja bivanja (Arendt 1996, 15). To pomeni, da zasebnih interesov iz sfere *oikos* niso spustili na

področje javnega; zasebno in javno so torej strogo ločili. Vendar to ne pomeni, da so zaničevali zasebno lastnino. Ravno nasprotno je *polis* služil kot zid med javnim in zasebnim. Edina pozitivna lastnost, ki jo je imelo javno (*polis*) do zasebnega, torej *oikos*, je bila ta, da je ščitila zasebno lastnino, za razliko od novega veka, ki se mu je šlo pod pretvezo branjenja zasebne lastnine za prisvajanje in kopičenje posesti (prav tam, 62–111). Lastnik zasebnega, si je v svojem gospodinjstvu/gospodarstvu šele ustvaril možnost političnega delovanja v *polisu*, saj je z zasebno lastnino lahko obvladal svoje življenjske nujnosti, če ga seveda ni pestila revščina, in se podal v vsem skupni svet. Sužnji te možnosti niso imeli, saj niso imeli zasebne lastnine²¹, zato so bili prikrajšani za možnost delovanja v skupnem *polisu*. Danes je v zahodni, podružbljeni, antipolitični tradiciji mešanje javnega in zasebnega ravno nasprotno nekaj samoumevnega. Naj bo dovolj, da samo navržemo novodobno skovanko, ki sliši na ime *politična ekonomija*, kar bi za stare Grke bil *contradicio in adiecto*. Tako Arendt pravi, da če bi želeli določiti nastanek družbe, potem bi se »morali zediniti o trenutku, ko je zasebna lastnina prenehala biti zasebna težnja in je začela postajati javna zadeva« (1996, 96); torej zahteva družbe zasebnih lastnikov po prisvajanju in razlaščenju spodnjih slojev. Ta interes ni ustvaril nič skupnega, temveč je samo prenesel konkurenčni boj, v katerem so hoteli vsi isto – v javnost (prav tam, 70).

2.4 Zmanjševanje in izgubljanje pomena političnega

Stari Grki so torej ločili sfero zasebnega in javnega. Kot smo že omenili v zgornjem poglavju, v sfero *polis* niso spuščali zasebnih zadev s področja *oikos* – gospodinjstev/gospodarstev, ker te dejavnosti niso služile temeljem oz. pogojem političnega delovanja, ki je bilo edina človekova svobodna dejavnost. Celo več, za človeka, ki se ni želel ukvarjati s skupnimi zadevami, ker je bil zadovoljen z zasebnim življenjem, so uporabljali besedo *idiot*²² (Egumenovska 2010, 158).

Po Aristotelu sta v javnem in zasebnem vladala povsem različna svetova obstoja, tudi moralnega. V *oikos*, družinskem svetu, vlada bolj ali manj nasilna vladavina grškega očeta, ki se ni mnogo razlikoval od rimskega *pater familias*. Tako v *oikos* velja neka ločena morala, ki opravičuje absolutno razpolaganje z duhom in telesi žen(sk), otrok in sužnjeve. Nasprotno pa je določitev morale na področju *polis* zgrajena ravno na zavrnitvi, kritiki teh pristno nesvobodnih in patriarhalnih družinskih razmerij (Kuzmanić 1996, 30). Za razliko od starih Grkov, ki so še ločili sfero zasebnega od javnega, kjer bogastvo ni uživalo nobenega javnega spoštovanja – le pogoj za delovanje v *polisu* – so začeli Rimljani jemati ti dve sferi kot medsebojno odvisni. »Občutje, da je življenje v ozkem družinskem

²¹ Sužnji so lahko imeli posest in bogastvo, vendar to v javnem prostoru ni štelo nič.

²² V strogem grškem pomenu (zasebnik) bi to pomenilo, da smo družba idiotov oz. prisiljenih, zaslužjenih idiotov, če upoštevamo nov, ekonomski vek, saj človeku prevlada dela nad drugimi človekovimi dejavnostmi v *vita activa* ne dopušča »časa« za politično delovanje.

gospodinjstvu/gospodarstvu oropano bistvenih človekovih zmožnosti (*praxis*, op. T. K.), je bilo omiljeno še posebej v zadnjih letih rimskega cesarstva, s kršanstvom pa je popolnoma izginilo.« (Arendt 1996, 61) Krščanstvo se je zgledovalo po poznoantičnih filozofskih šolah (predvsem Platon), ki so politiko, po preobratu v sferi *vita activa*, ko je bilo politično delovanje preneseno na raven nujnosti dela in ustvarjanja, jemale kot nebodigatreba in od cesar so zdaj filozofi, ne več navadni ljudje,²³ iskali svobodo, saj je sodelovanje v *polisu* prinašalo obilico skrbi in dodatnega nemira. Krščanska morala je namreč poudarjala potrebo po skrbi le za svoje zadeve, politično odgovornost pa kot breme, in da jo človek sme nase prevzeti samo zaradi ljubezni do drugega (prav tam, 16–62).

Če so Aristotel in stari Grki še ločili javno od zasebnega, torej *polis* od *oikos*, Tomaž Akvinski (1225–1274), srednjeveški krščanski sholastik, tej dualnosti doda nekaj tretjega. To je *res publica Christiania*, ki je dojeta kot nekaj tretjega, in kar presega oboje in ju naddoloča, ima svoje zakone in moralo, ki pa so bolj v prid individualnim zasebnim svoboščinam, torej zasebnemu sektorju moralnosti – torej stran od politike (Kuzmanič 1996, 31–36). V srednjem veku se je torej dajal pomen zasebnemu, vendar slednje ni težilo po vstopanju v javno, saj je za srednji vek še veljala samozadostnost. Krščanski odnos do političnega se od modernega razlikuje po ekskluzivnosti zasebnega in pomanjkanju tistega čudnega vmesnega cesarstva, v katerem zasebnim interesom pripade javni pomen in ki ga imenujemo družba (Arendt 1996 37). Vstopanje zasebnega v javno, torej dela v javnost in s tem nastanek družbe, se začne dogajati šele v novem veku, ko družboslovje začne s preučevanjem gospodinjstev/gospodarstev in njihove (ne)odvisnosti od države (Kuzmanič 1996, 15 po Sartori 1979, 201).

Današnji družboslovci, predvsem sociologi, ko iščejo svoje korenine, brez velikega premišljevanja navajajo imena, kot so Comte, Durkheim itd. Veliko redkeje pa recimo omenjajo Hobbesa in Akvinskega (Kuzmanič 1996, 15). Slednji s svojo reinkarnacijo Aristotelove politične živali v družbeno bitje, obrne celotno zahodno pojmovanje politike na glavo. Stari Grki namreč niso dajali posebnega pomena temu, da človek ne more živeti izven skupnosti, da je torej »družben«, saj je to značilno tudi za druga živa bitja. »Družbenosti« človeka torej niso pripisovali specifičnega pomena v človekovih dejavnostih. Tukaj gre za vprašanje človeške narave, torej za antropološko vprašanje. Šele s Cicerom in Seneko ter njunim napačnim prevodom *zoon politikon* v *animal socialis* se je začela zarisovati podlaga za kasnejšo prevlado družbe v novem veku. Kot smo že omenjali, beseda družbeno obstaja samo v latinščini in nima sinonima v grškem jeziku ali v grškem mišljenju. Bolj bistveno je, da je imela beseda *societas* v latinščini prvotno jasen pomen, čeprav je ta že bil politično omejen. Označevala je povezave, v katere so ljudje stopali zaradi določenega razloga, npr. da bi lahko

²³ S politiko se zdaj ukvarjajo filozofi, ki se imajo za izjemo od »navadnih« ljudi. Njim torej gre za svobodo od tega mučnega opravila in za prosti čas. Politika ni bila več nekaj plemenitega, temveč nekaj skrajno mučnega (Jenko 2003, 50).

vladali drugim ali celo storili zločin. Toda odločilno je, da se je šele kasneje, ko se je začelo govoriti o *societas generis humini*, torej o družbi človeškega rodu, predpostavljalo, da je v naravi človeka, da je »družben« (Arendt, 1996, 26). Videli pa smo, da ta »družbenost« za stare Grke (Platon, Aristotel) ni ničesar posebnega, saj družbi človeški in živalski svet. Kot že rečeno, to podlago družbenosti zapečati šele Tomaž Akvinski, ki predpostavlja, da je človek po naravi političen, torej družben, vendar tega nikjer izrecno ne pove (prav tam, 26). Akvinski, ki ni znal grško, se torej zanaša na prevajalske dosežke tistega časa in iz politične živali naredi družbeno bitje (Kuzmanić 1996, 21). Sedaj torej stopi družbeno na mesto političnega. Arendt (1996, 26) pravi, da ta samoumevnost, v kateri stopi družbeno na mesto političnega, o tem, kako zelo se je izgubilo prvotno grško pojmovanje politike, pove več kot vse teorije.

Očitno je, da predpostavljanje, da je človek po naravi družben, pripisovanje večjega pomena zasebnim zadevam pred javnimi in zmede v hierarhiji *vita activa* (*praxis* kot nuja), pelje do pogojenosti in izničevanja političnega delovanja ter zmanjšanja pomena politike in političnega nasploh.

V novem veku je »politika« samo še funkcija družbe. Arendt (1996, 35) pravi, da z nastankom družbe v novem veku, namreč z vstopom gospodinjstev/gospodarstev na področje javnega, te zadeve postanejo zadeve vseh nas; torej kolektivne. Tako pravi, da je globok nesporazum, ki se kaže v latinskem prevajanju besede »politično« v »družbeno« mogoče najjasneje viden, ko T. Akvinski primerja bistvo gospodarjenja v gospodinjstvu z vladanjem na javnem političnem področju. Meni namreč, da je poglavar v področju *oikos* podoben poglavarju kraljestva, s to razliko, da so njegova pooblastila manjša od kraljevih²⁴. Moderno pojmovanje družbe je tradicijo nerazlikovanja med javnim, političnim in zasebnim samo še nadaljevalo in zapletlo. To moderno pojmovanje vsako politično občestvo razume v podobi družine in očeta – patriarha, »katere pristojnosti in dnevne posle upravlja in izvršuje gigantski gospodinjski/gospodarski aparat«. V tem primeru nimamo več opraviti s politično znanostjo, temveč z nacionalno ekonomijo, narodnim gospodarstvom ali *social economy*, torej s kolektivnim, družbenim gospodinjstvom, za katerega je »značilna nepremagljiva tendenca k ekspanziji, stalna rast, ki je od samega začetka grozila, da bo izpodrinila tako politično kot privatno in končno tudi novo področje intimnega.« (prav tam, 30–48)

Ne le, da se političnemu delovanju ni pripisovalo več pomena, ki ga je imelo nekoč. Moderna družba oz. novi vek in njegovi teoretiki so politično delovanje celo zaničevali, češ, da je nekoristno nepotrebno²⁵, saj ne ustvarja ničesar oprijemljivega, je torej »neproduktivno« in so

²⁴ To bo odlično vidno tudi kasneje v času New Deala in kasneje, kjer Rooseveltova administracija s svojimi ukrepi posega na vsa polja družbe. Glej tudi Lasch (2012).

²⁵ Če je bilo to napadanje izrazito nastrojeno proti političnemu delovanju in govorjenju, danes te nizke udarce prejemajo nekatere znanstvene vede, ki niso zmožne »ustvariti«, fabricirati ničesar koristnega v

ga zato celo skušali (in so ga) nadomestiti z nečim bolj »oprijemljivim«: z delom, vladanjem in ustvarjanjem imaginarija družbe. Vse to oprijemljivo – izdelki, stranke, države, zastave – je danes politična tehnologija, ki je nadomestila nekdanje izmuzljivo delovanje (Jenko 2003, 49 po Kuzmanić 1998, 26). Politika je postala obrtna spretnost, ki ima vse značilnosti tega, kar bi stari Grki imenovali ekonomija (Jenko 2003, 51), ki pa jo poganja delo.

Hannah Arendt so kritiki pripisovali preveliko poudarjanje pomena političnega delovanja v primerjavi z drugim človekovim dejavnostim; vendar to povsem neupravičeno. Njeno delo *Vita Activa* ni bilo čislanje političnega delovanja, temveč zagovarjanje, če zelo poenostavimo, nekega ravnovesja med delom, ki ga opravlja *animal laborans*, suženj svojih fizioloških nujnosti, ustvarjanjem, ki ga izvaja *homo faber* z obvadanjem svojih rok, in končno delovanjem, ki je lahko edina človekova svobodna dejavnost. Avtorica tako pravi: »muke in trpljenje se iz človeškega življenja ne da odstraniti, ne da bi ob enem spremenili človekovo eksistenco« (Arendt 1996, 121), kot je to npr. skušal storiti Marx.²⁶

2.5 Družba postane samostojna – dobi noge

Kdaj se je torej družbi oz. »ideji« družbe (družbeno imaginarnega) uspelo osamosvojiti od različnih omejitev, ki so jo imele priklenjeno na nekaj drugega, se sprašuje Kuzmanić (1996, 13). Kdaj je postala samostojna in od koga, glede na koga je hotela postati avtonomna (prav tam)? Hannah Arendt pravi, da je prostor družbe nastal, ko so notranjost gospodinjstva/gospodarstva, na področju *oikos* in njegove dejavnosti (delo, ustvarjanje), skrbi in organizacijske oblike stopili iz domače teme na področje javnega političnega področja (Arendt 1996, 40), kar smo že poudarjali v zgornjih poglavjih. Toda kdaj je dobila družba noge, da je lahko sama shodila in se avtomatično razvijala. Kuzmanić (1996, 15) pravi, da če je kje upravičeno uporabiti naravoslovno (astronomsko) kategorijo revolucija, je to ravno mesto ideje, ki je iznašla tržni mehanizem.

Prav iznajdba trga, ki je bila posledica preučevanja avtonomije skupnega življenja od države, je bila revolucija, do katere je prišlo v modernem času. Škotski moralisti, kot npr. Adam Smith (1723–1790)²⁷, so opazovali, kako skupno življenje cveti oz. se razvija v primeru, da

tej delovni družbi. S svojim »delovanjem« naj bi mlatili prazno slamo in so v podobnem položaju kot umetniki, ki pa tako ali tako veljajo za privesek ali v najboljšem primeru za *entertainerje* družbe.

²⁶ Glej Arendt (1996, 81–137).

²⁷ Adam Smith v svojem delu *Wealth of nations* prav tako zagovarja ekonomijo velikega obsega in specializacijo zaposlenih (Marinič 2009, 8), s čimer je najverjetneje imel v mislih razdelitev dela po kvantumih, ki so kvalitativno enaki, in ne specializacije v smislu ustvarjanja nove kvalitete; torej da dva rokodelca z različnimi spretnostmi, sodelujeta pri ustvarjanju predmeta, za katerega je potrebna več kot ena sama spretnost oz. kvaliteta. V mislih je imel verjetno nekaj, kar je kasneje ubesedil Drucker: »danes je pomembna uniformiranost, odsotnost osebnega odnosa do dela, specializacija pri določenem *unskilled* opravilu, razdelitev dela na koleščke, tako da se izgubi celota« (Drucker 1965, 79).

država ne intervenira, in ugotovili, da obstajajo neki naravni »ekonomski« zakoni, ki baje delujejo samodejno in celo naravno. Poimenovali so jih zakoni trga. Te zakone so prelili v ideje o družbi, ki živi in se tako kot »zakoni trga« razvija, raste v skladu z lastnimi principi, neodvisno od muhavosti države in politike (Kuzmanić 1996, 15–16). Pojmovanje teh tržnih konceptov, ki so paradoksalno²⁸ prevladali človeško svobodo, so povezovali s teorijo zgodovine, v kateri je bil moderni kapitalizem naraven, neizogiben proces, ki sledi nekaterim univerzalnim, transhistoričnim, stanovitnim zakonom, ki se jih ne da preprečiti (Meiksins Wood 2002, 16–7)²⁹.

Družba je sedaj s temi podlagami zmožna samoregulacije in se razvija ekspanzivno (Kovačič 2012, 58) ter neskončno, saj na mesto umrljivega posameznika stopi neumrljivi rod človeške vrste. To pomeni, da lahko zdaj, ko je shodila, potepta vsakogar, ki ni priden, ki je ne uboga; torej tistega lenuha, ki se ne podreja družbi dela. Danes torej preprosto rečeno ni možno več živeti izven te družbe. »Z vzponom družbe kot kapitalistične družbe³⁰ pa je vse bolj potrebno delati za to, da se sam družbeni proces rasti ne bi ustavil in da družba kot ekspanzivni sistem ne bi implodirala« (prav tam, 61), kar pa, če si dovolimo narediti analogijo, samo spominja na domnevno³¹ gospodarsko krizo, ki je ne več kapitalistično, temveč postkapitalistično managersko paradigmo doletela po poku nepremičninskega balona leta 2008.

²⁸ Ideja liberalizma in neoliberalizma namreč kot predpogoj svobode posameznika zahteva svobodne trge, brez vmešavanja državnih aparatov (regulacija), kar pa je v očitnem protislovju, saj na področju *oikos* ni svobode (delo), kaj šele enakosti. Svoboda in enakost se lahko pojavita šele na področju *polis*, če še ga je kje mogoče vzpostaviti.

²⁹ Glej tudi Harvey (2012).

³⁰ Za nas je to postkapitalistična, torej managerska družba.

³¹ Trdimo, da kriza ni gospodarska, finančna, moralna, temveč je to kriza samouničujoče družbe, ki ubija vsakršen poskus političnega delovanja. Imamo torej politično krizo, ki je posledica vzpona družbe dela.

3 NOVI VEK IN DRUŽBA DELA

Stari Grki so pojmovali delo kot nekaj težaškega mučnega in skrajno nesvobodnega, neetičnega, kar so jim bogovi naložili kot prekletstvo. Delo je bilo nujno za vsakega človeka, saj je bil njegov obstoj odvisen od njega, zato je veljalo za nesvobodno, pogojeno, nasilno in izrazito nepolitično zasebno dejavnost človeka v sferi *vita activa*. Delo je s presnovo izrazito povezano z naravo, je fiziološko in je pomenilo biti suženj nujnosti, katera pa je bila bistvo človekovega življenja. Delo in potrošnja (konzumpcija) sta dva stadija enega in istega, z naravo pogojenega procesa in sta le težko deljiva. Delo tako ne »ustvarja« ničesar obstoječega, »produktivnega«, trajnega, kar bi ustvarilo od narave ločen svet, katerega ustvarja *homo faber*. Življenje je torej hlapčevstvo, zato so ljudje lahko postali svobodni le tako, če so si podredili druge in jih prisilili, da skrbijo za njihove življenjske potrebe. Verjetno je bila največja razlika med starim in novim vekom v pojmovanju suženjstva ta, da stari vek sužnje ni "»izkoriščal« zaradi profita, temveč zgolj zaradi zavestnega poskusa izključiti delo iz pogojev, v katerih je ljudem dano živeti" (Arendt 1996, 86).

Stari Grki so pojmovali suženjstvo kot hujše »zlo« v primerjavi s smrtjo, ravno zato, ker se je s tem zaslužnjevanjem izvršila preobrazba, ki je človeka spremenila v bitje, ki se ni ravno razlikovalo od domače živali, ki poznajo samo svoj trebuh. Tisto, kar so imeli ljudje skupnega z drugimi oblikami živalskega življenja, je veljalo za nečloveško, saj je bilo popolnoma podvrženo nujnosti in ni bilo vredno naziva človek. Prej žival. Tako Arendt tako eksistencialnost človeka označuje kot *animal laborans*, ki je »v najboljšem primeru najvišja od živalskih vrst, ki domujejo na Zemlji« (1996, 86) in ki predstavlja »delo našega telesa«, nečloveka, ki je s presnovo pogojen z naravo³². Delo torej »človeka ohranja na ravni živali, ki se nikoli in nikakor ne morejo povzpeti nad presnovo z naravo. Šele, ko ne dela, je človek lahko zares človek in ne zgolj eno od živih bitij ...« (Jenko 2003, 66).

Arendt (1996, 50) pravi, da na nobenem področju v novem veku nismo prišli tako daleč kot pri revolucionarnem spreminjanju dela. Torej do točke, ko je pomen same besede delo, ki je od nekdaj vsebovala trud in muko, za nas izgubil smisel – vse besede za delo v evropskih jezikih so prvotno pomenile trpljenje in muko: npr. grški *labor*, francoski *travail*, nemški *arbeit* itd. Danes je nasprotno že skoraj vse – po zaslugi teoretikov dela (Locke, Smith, Marx)

³² Avtorici, kot že rečeno, ni šlo za izključitev dela iz pogojev, v katerih je človeku dano živeti, kot je bilo to značilno za Marxa in njegov paradoksalen utopičen poskus. Za več glej Arendt (1996, 81–137). Tukaj je mogoče navreči njen citat, ki eksplicitno opozarja, kaj bi prinesle posledice »izključitve« dela: »Čim lažje postaja življenje v delovni in potrošni družbi, tem težje je zaznati pritisk in prisilo nuje, ki žene in poganja družbeno življenje, kajti zunanji znamenji nujnosti, muka in trpljenje, sta že skorajda izginili. Nevarnost takšne družbe je v tem, da, slepa zaradi izobilja svoje povečane plodnosti in ujeta v gladko funkcioniranje neskončnega procesa, pozablja, kaj je praznost – namreč bežnost življenja, ki, kot je menil Adam Smith, 'ne more imeti nobene trdne forme in ne more ustvariti nobenega bolj trajnega predmeta od dela samega'« (Arendt 1996, 137).

– kar počnemo, postalo delo s pozitivnim predznakom; torej delom kot vrednoto (Jenko 2003, 58).

3.1 Par »delo-lastnina«

John Locke (1632–1704) je prvi teoretik v zgodovini, pri katerem se kot osrednje teoretično vprašanje postavi vprašanje dela – proizvajanja. Nasproti Hobbesovemu poietičnemu proizvajanju sistema družbe, Locke gradi na ekonomskem, družbenem pomenu, ki odpre problem pri lastnini (Kuzmanić 1996, 54). Če poenostavimo, Locke odpira vprašanja na bolj življenjskih temah, ki zadevajo vprašanja lastnine in dela. Njegova filozofija ni le kontemplativna, temveč je tudi zelo »praktično« naravnana, pravi Meiksins Wood (2002, 114).

Locka namreč za razliko od Hobbesa, čigar naturalistično »filozofijo« smo navajali v zgornjih poglavjih, obdaja povsem drug svet. »To je čas velike ekonomske ekspanzije Nizozemske in Anglije, navznoter pa bohotenje družbenega, za ekspanzijo ekonomije, trgovine ...« (Kuzmanić 1996, 52). To je čas, ki so ga nekateri poimenovali »komercialna revolucija«. Hkrati je to čas, ko so začele nastajati različne ekonomske teorije, ki začnejo spremljati zadeve na sistematičen, ekonomski in statističen način (prav tam). »Politične« teorije tistega časa so bile soočene s procesi naraščanja bogastva, naraščajoče lastnine, naraščajočega dobička. To je impliciralo nek naraven pogled na proces rasti in »je bilo samo po sebi umevno, da so jih hoteli razumeti iz modela organskega življenjskega procesa« (Arendt 1996, 107).

Za razliko od Hobbesovega poietičnega proizvajanja ustreznega sistema Locke torej odpre vprašanje pri lastnini in predpostavlja, da je družba, postavljena okrog lastnine³³, zavoljo posesti in posedovanja, tako ali drugače povezana z delom. Par delo-lastnina je torej eno. Delo je ob enem prva lastnina, ki je človeku najbolj lastna in ob enem dejavnik nadaljnjega pridobivanja in množenja lastnine (Bijuklič 2011, 191). Velika posebnost Johna Locka je prav gotovo to, da je bil prvi, ki vsaj približno spregovori o družbi v kategorijah, ki so blizu današnjemu razumevanju družbe. Prav tako mu je treba pripisati prvo formulacijo družbe, ki naj bi se za razliko od kasnejših revolucionarnih idej vzpostavila na miren način (Kuzmanić 1996, 14).

Zdaj nasproti oblasti ne stojijo več verniki in posamezniki, ampak zasebni lastniki, ki jim je vsaka država, vlada, oblast odveč in bi se je radi znebili ali v najboljšem primeru podredili (Kuzmanić 1996, 54). Poudariti je treba, da je bil John Locke eden izmed prvih teoretikov liberalistov, ki je s svojo teorijo (delo je lastnina) legitimiral nenasitno naslado takratne

³³ Lastnina kasneje pri A. Smithu pripelje do vrednosti, ki poganja trge. Za podrobnejšo analizo misli škotskega moralista glej Kuzmanić (1996, 63–75).

družbe po plenjenju oz. prisvajanju še neosvojenega ozemlja. »Šlo mu je za to, da bi našel dejavnost, ki bi imela sama po sebi »prilaščajoč« značaj, ki se lahko polašča stvari sveta in kljub temu ohrani popolnoma zasebno naravo« (Arendt 1996, 112). Lockove ideje nenazadnje v občem pogledu veljajo za filozofijo ZDA samih (Bijuklič 2011, 190). Prilaščanje, ki so ga legitimirale te nove teorije, je bilo verjetno najbolj vidno v času prisvajanja velikanskih posesti v »novem svetu« Amerike, ki še zdaleč niso bila nikogaršnja zemlja, temveč teritorij nomadskih ameriških Indijancev. To idejo o delu kot o poti do pravice nad lastnino Locke izpelje na način, da je bog kot stvaritelj dal svet v skupno rabo vsem ljudem, pri tem pa ravno delo in ne nomadska uporaba, tisto preseženo kar mora zdaj vložiti v zemljo, da bo v prid boljšemu življenju in da bo (neobdelana zemlja, op. T. K.) odstranjena od skupnega, prvotnega, božjega stanja (prav tam, 191). Le tisti, ki po novoveško, »produktivno« obdeluje zemljo in s tem služi svoji družbi, skupnemu dobremu, je upravičen do lastnine, medtem ko tisti, ki ima zemljo le za preskrbovanje svojih lastnih potreb, do nje ni upravičen in mu jo lahko prvi odvzame (Meiksins Wood 2002, 114–5). Pri sporu med socializmom in kapitalizmom se tako največkrat pozablja, da je ravno kapitalizem bil tisti, ki je začel z razlašanjem, in da je socializem (z nacionalizacijo, op. T. K.) samo sledil gospodarskim zakonom novega veka (Arendt 1996, 63; Meiksins Wood 2002).

3.2 Produktivno in neproduktivno delo

Novi vek ne uspe ločiti »neproduktivnega«, pokvarljivega, nesvetnega, s konzumpcijo nedeljivega oz. z življenjskim procesom pogojenega »dela našega telesa«, ki ga opravlja *animal laborans*, od »produktivnega« ustvarjanja (*poiesis*) sveta *homo fabra*, ki s »stvaritvijo svojih rok« ustvarja od narave ločen, trajen svet, ki ljudem nudi zatočišče pred »nasilno« naravo.

Produkti dela se torej porablajo, konzumirajo, produkti ustvarjanja pa se prav nasprotno uporabljajo. Delo torej »ne ustvarja nič svetnega, kar pomeni, da ne služi svetu, ki »je neko stanje bivanja ljudi, nek okvir bivanja ali načina bivanja, ki nudi smrtnim ljudem zatočišče, ki je obstojnejše in trajnejše kot oni sami« (Arendt 1996, 156; Kovačič 2012, 68). Namesto tega gredo novoveški teoretiki dela svojo pot in skušajo *animal laborans* vdahnuti lastnosti *homo fabra*, torej delu in nesvetnim, netrajnim, pokvarljivim produktom dela želijo vdahnuti trajnost ustvarjanja sveta, ki ga ustvarja *homo faber*, in druge človekove zmožnosti delovanja (*praxis*), govorjenja (*lexis*), mišljenja in spominjanja. Treba je poudariti, da se je v tej utopični težnji zgodilo ravno nasprotno. Tudi ustvarjalski poklici so bili sčasoma vezani na nujnost ohranjanja življenja, kar samo priča, kako je delo prevzelo štafetno palico v sferi *vita activa*. *Homo faber* je torej v strogem pogledu postal *animal laborans*, »kajti vsako ustvarjanje se spremeni v delo v tistem trenutku, ko njegovih produktov več ne razumemo kot stvari, ki imajo predmetno eksistenco v svetu, temveč kot rezultat žive delovne sile in kot funkcijo življenjskega procesa« (Arendt 1996, 91), ko se torej kot posledica delitve dela vsaka dejavnost razbije na njene manjše dele, kvantume, za katere se zahteva minimum spretnosti in

delovna sila, torej ne več spretnosti, kvalitete, ki jih je nekoč gojil *homo faber* – ustvarjalec sveta.

Teoretiki dela so se seveda zavedali netrajnosti, pokvarljivosti (živila), »neproduktivnosti« nekaterih produktov dela, ki za seboj niso puščali ničesar oprijemljivega, vendar niso preizpraševali svetnosti dela in razlikovali med ustvarjanjem ter delom. Marx in Smith sta popolnoma soglašala z javnim mnenjem svojega časa, ko sta zaničevala »leno hišno sodrgo« in jo primerjala z lenimi gosti, ki porabijo toliko, ne da bi pustili plačilo (Arendt 1996, 88). Za novi vek in njegove teoretike je »produktivno« samo tista presežena vrednost, ki jo je mogoče reinvestirati v razširjeno reprodukcijo. Torej, »produktivnost« dela je za novi vek v presežku moči človeškega telesa, da izdela več, kot samo potrebuje. Novi vek torej domnevno »produktivnost« zamenjuje s plodnostjo življenja, ki pa svetu ne ponuja nič obstojnega in je izpeljana iz naturalistične filozofije. Tako bi peka kruha doma v novoveškem pojmovanju bila predstavljena kot »neproduktivna« dejavnost, če pa bi se izvajala v okviru podjetja, bi s preseženo vrednostjo veljala za »produktivno« (Kovačič 2012, 64). Vendar je ključna misel Hannah Arendt ravno v tem, da kruh in drugi produkti dela niso svetna stvar, kot so torej produkti ustvarjanja in »produkti« delovanja, govorjenja, mišljenja in spominjanja. Da torej ne ponujajo človeštvu nič obstojnega, kar bi lahko ustvarilo svet. Tudi če bi z njim nahranil celotno človeštvo, bi s konzumpcijo končal v presnovi z naravo.

Novoveški teoretiki so v očitnem protislovju, ko ne razlikujejo med ustvarjanjem in delom. Torej, med »produktivnostjo« ustvarjanja in »neproduktivnostjo« dela. Locka to sili, da v svoja razmišljanja vnese nekaj trajnega, kar je mogoče, da bi se ohranilo. Produkti dela stabilnost dobijo šele takrat, ko se spremenijo v denar. Arendt (1996, 103) tako pravi, da denar postane »nekakšen *deus ex machina*, brez katerega ne bi telo, ki v resnici dela in je podložno življenjskemu procesu, nikdar postalo vir obstojnega in trajnega«. Produkti dela, ki s kopičenjem šele povzročijo oblikovanje lastnine, niso nič trajnejši, če jih delavec proizvede več, kot jih lahko porabi. To stabilnost dobijo torej šele takrat, ko se spremenijo v denar. Vendar Arendt (1996, 104) pravi, da »iz čistega procesa dela ni mogoče nikdar izpeljati bistva denarja«.

Za Smitha, Marxa in Locka, ključne teoretike novoveškega dela, je torej »produktivnost« nasprotno nekaj – ne da bi vedeli – nesvetnega, saj nanj gledajo kot na proizvodnjo presežene vrednosti, kar pa je imanentno delu in njegovemu hlapčevanju življenjski nuji. To vendarle ne čudi, saj je Marxova in pred njim Smithova teorija »produktivnosti« ujeta v filozofijo življenja, naturalizma, ki ne vidi pomembnega, ničesar, razen (re)produkcije življenja (Kovačič 2012, 65), povečevanja zalog, dela, konzumpcije in plojenja – reprodukcije družbe. Proces naraščajočega bogastva, lastnine in stalne rasti so, kot pravi Arendt, razlagali kot, da potekajo avtomatično, neskončno kot *perpetuum mobile*, sami pa so jih razumeli kot model organskega življenja, zato ni čudno, da je Engels Marxa označil za »Darwina zgodovinskih znanosti« (Arendt 1996, 107–117). S svojimi naravnimi teorijami o naravni rasti družbe so

torej dajali podlago in legitimnost nenasitnemu prilaščanju, razlašcanju in samoumevnost temu početju.

3.3 Delitev dela

Z vstopom dela iz zasebnega – gospodinjstva/gospodarstva – na področje javnega v novem veku se je delo, če je želelo slediti smernicam novoveškega pojmovanja »produktivnosti«, torej presežku delovne sile, moralo nekako organizirati (*praxis*). Z vstopom *animal laborans* na področje javnega, torej emancipacijo dela, pride do izrednega povečanja »produktivnosti«, kar življenje vsekakor olajša, vendar se postavlja vprašanje, ali obstaja sploh še kakšen javni prostor v pravem pomenu besede ali samo zasebno, ki je na razpolago javnemu pogledu. Z delovno napravo, ki jo je ustvaril *homo faber* in jo dal v uporabo *animal laborans*, se naravna plodnost, ki jo ima slednji, samo še pomnoži in proizvede presežek potrošnih dobrin, torej »ustvari« se domnevna »produktivnost«, ki je zgolj kvantitativna in ne kvalitativna sprememba, kot je to pri aktivnostih ustvarjanja sveta. Delovni pripomočki ter orodja, ki gradijo svet in so tako značilni za določene dobe, da so po njih poimenovali različne civilizacije, so samo olajšali napor in muko v procesu dela in nič spremenili delu inherentno nujnost³⁴ (Arendt 1996, 123–147).

Arendt (1996, 124) pravi, da je delitev dela, ki je inherentna delu samemu, drugo veliko načelo, ki je revolucioniralo moderno delo. Načelo organizacije, pravi, izvira iz političnega (*praxis*, op. T. K.) in družni delitev dela in specializacijo poklicev, saj jo pri izvajanju svojih aktivnosti potrebujejo obe. Vendar poudarja, da je treba razlikovati to dvoje, saj specializacija ustvarja kvalitativne spremembe³⁵, medtem ko delitev dela temelji na razdelitvi dela na manjše kvalitativno enaka opravila, torej da nobeno od teh manjših opravil ne ustvarja ničesar novega, le »ustreza določenemu kvantumu delovne sile, ki se skupaj z drugimi kvantumi prištejejo k celotni vsoti« (prav tam). Obrtniki, rokodelci (*homo faber*), če še sploh obstajajo, torej sami ustvarijo produkt, ki ga predhodno načrtujejo v svoji glavi, s čimer ohranjajo avtonomnost in celoto, medtem ko delavci le prodajajo svojo delovno silo in upoštevajo ukaze

³⁴ Tako Arendt (1996, 122) opozarja, da če bo »delo postalo tako lahko, da ni več prekletstvo, potem obstaja nevarnost, da se nihče ne bo želel osvoboditi nujnosti oziroma da bodo ljudje podlegli prisili, ne da bi sploh vedeli, da so prisiljeni«. To je očitno vidno že v dobi sodobnega managementa po nekaterih prelomnicah, ki sta jih prinesla New Deal in 2. svetovna vojna, kjer je delo iz arhaičnih industrijskih obratov presedlalo za stol in za računalnik (storitvene dejavnosti – porast terciarnega in kvartarnega sektorja kot posledice deindustrializacije in globalizacije). Prej omenjenega mehničnega industrijskega delavca je zamenjal Druckerjev *knowledge worker*, ki misli, da če dela z glavo, to ni delo, in da če se *self-managerira*, tako da sledi ciljem, viziji, poslanstvu podjetja, to ni podrejanje, temveč svoboda. Tukaj lahko samo omenim novoveške »bolezni« krasnega novega sveta, kot so npr.: deloholizem, stres, nespečnost, rakava obolenja, narcisizem, individualizem, iskanje nove duhovnosti. Za več glej Lasch (2012). Druckerjevemu konceptu *self-managementa* se posvečam v poglavju 2.5 tega diplomskega dela.

³⁵ Obrtniki in rokodelci so poznali delitev dela na mojstra in vajenca ter kooperacije, kjer je produkt zahteval več različnih spretnosti, kvalitet.

nadrejenega, delovodje (*foreman*). Vendar je treba poudariti, da v tem času predznanstvenega managementa še ni vprašanje, »kako« to delo opraviti (Turk 2010, 122).

Delovna sila zaradi poenostavitve delovnega procesa kot posledice delitve dela postane zlahka zamenljiva, saj je »kolektivna delovna sila neizčrpna in ustreza nesmrtnosti rodu, katerega celotni življenjski proces ni prekinjen z rojstvom in smrtjo posameznih primerkov« (Arendt 1996, 125). Zato Arendt večjo težavo kot v produciranju vidi v tem, kako individualno omejeno kapaciteto potrošnje uskladiti z načelnoma neomejeno delovno zmožnostjo. Moderna družba pravi, je to dilema že uspela »rešiti«. To ponazori z izginjanjem razlike med uporabo in potrošnjo ter posledičnim izginjanjem sveta, saj so tudi ustvarjanje in njegovi produkti enkrat pripeljani na raven kratkotrajnosti produktov dela, ko so ti namenjeni hitri porabi in ne več trajni uporabi, torej so tako rekoč že vezani na presnovo z naravo, ki je do tedaj pogojevala samo delo. Njena pronicljivost samo priča, kako dobro je avtorica že leta 1958, ko je bila *Vita Activa* prvič izdana, v angleški izdaji kot *Human Condition*, prepoznala zametke nesvetne, tako imenovane »množične potrošniške družbe«, ki pa je v resnici družba dela.

Če smo sedaj na ravni neke splošnosti preučevali nenakšno »tiho revolucijo« vzpona družbe dela na račun drugih človekovih aktivnostih, skozi obdobje od antike do novega veka, si sedaj oglejmo »stvar« malenkost poglobljeno. Poglejmo si nadaljno revolucioniranje dela oz. razstavljanje samega procesa ustvarjanja ter organiziranje teh razstavljenih delcev.

3.3.1 Predznanstveni management – delitev dela

Eden izmed prvih, če že ne prvi, ki se je lotil preučevanje delitve dela, torej »kako« neko delo opraviti, je bil gotovo Frederick Winslow Taylor (1856–1915), oče tako imenovanega »znanstvenega«³⁶ managementa oz. »klasične šole«. V obdobju »predznanstvenega« managementa se še torej ni dajalo poudarka, »kako« neko delo »najbolje« opraviti, temveč, »kaj« se naj opravi. V tem času je bila organizacija še prepuščena nemilosti Smithove »nevidne roke trga«, torej ekonomiji³⁷, katere naravnost je široka, znanstvena ter objektivna in ki je nad voljo posameznikov ter organizacije (Turk 2008a, 275). V nasprotju pa se je ravno

³⁶ Management ni znanost. Če je za ekonomijo še možno trditi, da je znanost, to za management ni mogoče reči. Niti sam zase management ne trdi, da je znanost, saj bi ga ta omejevala v njegovi težnji po svobodi. Prej bi lahko rekli, da je management neka vednost (*knowledge*) ali večšina, kateremu najbližja znanost je ekonomija. Ekonomija jemlje za svoj privilegirani objekt preučevanje trgov, katerih iskanje zakonitosti, daje ekonomiji znanstveni pečat. Management pa ima nasprotno za objekt svojega preučevanja podjetje in razmerja znotraj podjetja, ki so ne samo nestalna, ampak popolnoma zunaj dometa kakršnih koli zakonitosti (Kornel, 2008, 149–160).

³⁷ Za podrobnejšo analizo, zakaj management in ekonomija nista eno in isto glej Kuzmanič (2007a).

znanstveni management s svojo osredotočenostjo na organizacijo³⁸ in metodo »kako«, torej kako najbolje, najučinkoviteje organizirati potek dela v neki organizaciji, postavil ob robu tej nemilosti. Management v svoji zadnji fazi razvoja, v obdobju po New Dealu, ni več osredotočen samo na organizacijo, temveč posega po družbi (npr. »kupec je kralj« in razvoj psihologije, behaviorizma, vedenjske ekonomije, marketinga, socialnega inženiringa, nevroznanosti, nevromarketinga itn.). Zase terja absolutno svobodo, da v skladu z lastnimi prepričanji oblikuje oz. organizira družbo in ustvarja pogoje za svoje nemoteno delovanje (prav tam, 275).

Če na grobo povzamemo, za lažje razumevanje naslednjega besedila in poglavij, je management v svojem razvoju šel skozi več faz. Taylor postavi temelje s tem, da začne pozornost posvečati temu, »kako« se neko delo »najbolje« opravi (organizacija dela), torej ne več temu, »kaj« naj se opravi, kot je bilo to značilno še za predznanstveni management, kjer je ta »vednost« ostala v domeni delavcev. Ta pozornost je ozka, saj se Taylor posveča le proizvodnemu obratu. To kasneje nadgradi Max Weber (1864–1920) in Henri Fayol (1841–1925), predstavnika »klasično-administrativne« šole, ki na organizacijo gledata kot na celoto, vendar je za to obdobje še značilen mehanističen pogled na organizacijo. V obdobju po New Dealu pride do preobrata, saj se večji poudarek začne dajati ljudem in njihovemu pomenu v organizaciji. Na podjetje se zdaj ne gleda več kot na stroj, temveč kot živ organizem, ki je zmožen nenehnega prilagajanja, razvijanja in samorefleksije. V zadnji fazi, v obdobju neke po drugi svetovni vojni, pride do ključnega preobrata, ki so ga poimenovali *managerska revolucija* (James Burnham) in *revolucija managementa* (Peter F. Drucker), saj se management ne osredotoča več zgolj na organizacijo, ampak zdaj deluje navzven, torej posega po celotni družbi, ki temelji na znanju (*knowledge society*) in njenih protagonistih (*knowledge-worker*), ki so sposobni večšine samoupravljanja oz. *self-manageriranja*, kar pa seveda ni isto (sta si pa zelo blizu) kot socialistično (Kardeljevo) samoupravljanje, ki smo ga poznali v Jugoslaviji. Vsi ti izrazi so zrasli na zelniku Petera Ferdinanda Druckerja (1909–2005), ključnega predstavnika oz. teoretika, tega postindustrijskega obdobja. Nekateri so ga oklicali celo za guruja sodobnega managementa. Vendar pa se je treba za razumevanje bistva in zaradi tega, ker se je hudič vedno skrival v podrobnostih, podrobneje posvetiti tematiki. Zato bomo v nadaljevanju ključnim premikom v managerski misli posebej posvečali poglavja.

Način opravljanja dela se je v obdobju predznanstvenega managementa, v industrijski dobi, večinoma prenašal ustno; preko ustaljenih praks in ustnih izročil se je prenašal iz generacije v generacijo. Delavec je lahko s temi znanji samovoljno razpolagal, kar pomeni, da je kakršne koli izboljšave, ki jih je odkril v procesu dela, obdržal zase ali pa jih delil s svojimi sodelavci (Turk 2010, 122). To je pomenilo, da se je lahko delavec izkazal za »boljšega« od drugih

³⁸ Pri Taylorju je bila ta osredotočenost na organizacijo ozka, kar pomeni, da je za razliko od Fayola in Webra, ki sta njegove metode aplicirala na celotno organizacijo, pozornost posvečal le proizvodnemu obratu.

delavcev in dobil možnost povzpeti se na položaj delovodje oz. *foremana* (Marković 2006, 7), »ki še je z delavci v relativno enakovrednem³⁹ položaju« (Turk 2010, 123). Tukaj je še mogoče govoriti o manjših delovno-proizvodnih obratih, ki so delali točno določene proizvode v manjših serijah, navadno po naročilu. V tem času še torej ni mogoče govoriti o množični proizvodnji (Marković 2006, 7). Znanje še tako ostane v domeni delavcev samih in delavec ostane nosilec vseh funkcij, ki jih lahko suvereno uporablja, kar je zapuščina starih obrtniških načinov opravljanja dela (Turk 2010, 123) oz. Arendtovega *homo fabra*.

Ključno vlogo za razvoj managementa odigrajo inženirji, iz katerih izhajajo prve skupine managerjev (Shenhav 2002; Turk 2010). Za inženirje, ki svoja znanja črpajo iz zaklada naravoslovnih znanosti, za katere je upravičeno značilna apodiktičnost in iskanje zakonitosti, je torej značilen nek znanstven, tehnicističen, racionalen pogled na svet. »Stična točka inženirstva in znanosti so zakonitosti, ki jih znanost spozna, inženirstvo pa uporabi.« (Turk 2010, 121) Njihov pogled je torej utilitarističen in teži h koristnosti in uporabi. V tem so si nekako podobni z Arendtovim *homo fabrom*, ki v kategoriji cilj – sredstvo iz narave nasilno⁴⁰ odtrga materijo, jo predela⁴¹ in z njo ustvari od narave ločen svet. Vendar se pri tem novem *homo fabru*, kot ga poimenuje Turk, ustvarjanje razcepi na načrtovanje in izvajanje, za razliko od starega *homo fabra*, ki je bil v celoti sam svoj mojster, torej nosilec načrtovanja in ustvarjanja (2010, 121). Novi *homo faber*, inženir, je osredotočen na naravo, vendar ne več na iskanje njenih zakonitosti, ampak na uporabo teh zakonitosti za grajenje sveta s svojim načrtovanjem. Toda sveta po Arendtovi ne gradijo samo uporabni predmeti ustvarjanja, temveč tudi nepredvidljivi odnosi med ljudmi, ki postanejo zanimivi »šele na »točki preloma«, ko inženirji usmerijo svojo pozornost z ustvarjanja materialnega na ustvarjanje človeškega«, to pa oznanja prehod iz inženirja v managerja, v katerem bi lahko »Taylorja razumeli kot vrh tega gibanja oziroma, natančneje rečeno, kot nekoga, ki se pojavi na ključni točki preloma, ko iz inženirskega gibanja vznikne managersko« (prav tam, 120–121).

3.3.2 Znanstveni management – delitev dela

Znanstveni management, ki se pojavi s preučevanjem delitve dela torej iskanjem novih načinov organiziranja v velikih organizacijah tistega časa, se (železnice, oljna in jeklarska industrija), kot že rečeno, sprašuje, »kako« opraviti oz. organizirati neko delo, da bo dosežen maksimalen izkoristek, torej, kako iz delavca izčrpati maksimum njegovih zmožnosti. S tem

³⁹ Vendar si niso enaki, saj na področju *oikos*, ki je zdaj stopilo na javno, ni možno izpeljati načelo enakosti, kot je bilo to že vidno začasa starih Grkov. V *oikos* je vladala nasilna vladavina očeta in povsem druga morala kot npr. na političnem področju *polis*. Šele tam je mogoče govoriti o enakosti, ki je nastala umetno, z dogovorom političnih živali.

⁴⁰ Ustvarjanje je vedno nasilno, saj iz narave nasilno vzame oz. odtrga materijo in jo predela v umeten od nje ograjen trajen svet (Arendt 1996, 142).

⁴¹ Delo se za razliko od ustvarjanja, ki materijo obdeluje in pozna svoj konec, pomeša z materijo in z njo tvori enoten naravni proces, ki nenehno kroži (Arendt 1996, 100–1).

se je začel profesionalno ukvarjati Taylor, ki je bil najkreativnejši posameznik na tem področju (Turk 2010, 120–124).

Okolje, v katerem je odraščal, mu je vsekakor vlilo poseben pogled na delo. Odraščal je namreč v kvekerski družini, ki šteje za liberalnejšo protestantsko strujo od konzervativnejših puritanskih sekt (Marković 2006, 46). Ta pa vendarle ohranja posebno, na nek način celo fanatično vrednotenje, olepševanje dela, ki spominja na rajnko samoupravljanje,⁴² ki za razliko od protestantizma ne pozna boga, temveč partijo (Jenko 2003, 63). Zato ne čudi, da je Taylor delavce, ki ne delajo, napadal z »zabušanti« (*soldering*); slednje je označil za največje »zlo«, ki se mora nujno »zdraviti«.

Taylorja sta življenska pot in njegova ambicioznost pripeljali do položaja delovodje (*foreman*), kjer je tudi dobil priložnost, da opravi s to nadlogo »zabušavanja«, ki jo je sam imenoval *soldering*, in tako poveča delovni učinek svoje skupine. Seveda je z vsiljevanjem svojih prijemov naletel na upor svojih »sodelavcev«, proti katerim je uporabljal različna sredstva (odpuščanje, zmanjševanje plač itn.), vendar je bil končen rezultat te »vojne« skoraj podvojen materialni učinek njegove skupine, zato je bil povišan v vodjo delovnega obrata. Od tukaj dalje lahko torej govorimo o začetku in osnutku Taylorjeve znanstvene metode, ki jo kasneje ubesedi v širšo filozofijo, ki kliče po »mentalni revoluciji« delodajalcev in delavcev ter je zbrana v njegovem delu *The Principles of Scientific Management*. Temeljno načelo ki ga zahteva Taylorjev management, ki počiva na »znanosti« o delu in na »mehaniziranem delavcu«, je sodelovanje med tovrstnim delavcem in delodajalcem. Taylor kliče po harmoniji in prijateljstvu med tema antagonističnima, navadno sprtima stranema (Marković 2006, 35–6). Delodajalci (v *tradicionalnem pogledu kapitalisti*⁴³), kot pravi Marković (prav tam, 43), niso bili zmožni te mentalne revolucije in so »prijateljstvo« prepustili managerjem, sami pa ostajajo kot vlagatelji kapitala, torej pasivni, kar je še posebej opazno v obdobju po managerski revoluciji oz. v postkapitalizmu, v postindustrijski, *globalizirajoči* družbi in obdobju velikih korporacij, *kjer je bolj pomembno, kdo ima nadzor nad lastnino*⁴⁴, kot pa, *kdo je dejanski lastnik*⁴⁵ (Kosovel 2008, 49).

Bistvo Taylorjevega analiziranja dela je odstranitev nepotrebnih in odvečnih delovnih gibov, ukinitvev izogibanja delu (zabušavanje) ter odstranitev nepotrebne energije. Zdaj se pojavlja njegova metoda, ki je »znanstveno« dokazano najučinkovitejša (*efficient*) od vseh drugih

⁴² Samoupravljanje se pri nas začne izvajati kot posledica konflikta med Titom in Stalinom in je zavesten poskus ter želja po neodvisnosti od takratne Sovjetske Zveze; torej postavitve nekje vmes med zahodom in vzhodom.

⁴³ Moj poudarek.

⁴⁴ To je hkrati lahko eden izmed argumentov, ki jih je ogromno: zakaj »to«, s čimer se ukvarjajo revolucionarne teorije, ni več kapitalizem, temveč postkapitalizem, ki ga je pripeljala managerska revolucija nekje po 2. svetovni vojni, v naše kraje pa je zašel po osamosvojitvi. Za več glej Marković (2006, 43) in Kosovel (2008, 49).

⁴⁵ Moj poudarek.

možnih organiziranj dela. Ne glede na »pozitivne učinke« njegove metode je delavcem odvzeta vsakršna vednost in sama kompetentnost v zvezi z delom. Hkrati mu je odvzeta možnost za doseganje mojstrstva v svojem delu, ki bi lahko bil plod njegovega prizadevanja, s tem pa se izniči možnost poistovetenja z delom. Če sta Marx in Engels govorila o »odtujitvi delavca in dela«, lahko od Taylorja dalje govorimo o nadaljnji odtujitvi⁴⁶, ki delavca potisne na raven »čistega sredstva« ali »nemega robota«; to oznako je Aristotel uporabljal, ko je govoril o sužnjih (Marković 2006, 41).

Lahko bi rekli, da so delavci, in niti slučajno več *homo fabri*, izgubili še tisto majhno subjektiviteto, ki so jo nekoč v procesu opravljanja dela še imeli, zato so Taylorjevo metodo označevali kot nehumano in jo je moral zagovarjati tudi pred komisijo predstavnškega doma ZDA, kar je sprožilo ameriško delavsko gibanje (Marković 2006, 44). Taylor je v omenjenem zagovoru pred komisijo med drugim izjavil tudi, da je po njegovi »oceni najboljša mera stopnje civiliziranosti nekega naroda njegova »produktivnost⁴⁷« (Taylor 1967, 388). Izid tega procesa oz. zagovora je bil izključitev teh »znanstvenih« metod iz vseh javnih podjetij in prepuščanje zasebnemu sektorju, ki jih je lahko dalje izvajal in implementiral v svoje organizacije (Marković 2006, 38).

Taylor je svoje napore vložil v preučevanje, analiziranje delovnega procesa v proizvodnem obratu. Njegovo pojmovanje je bilo, v nasprotju z Fayolom in Webrom, ki sta njegove metode prenesla na celotno raven organizacije, ozko orientirano. Managerji, kot sta bila npr. Fayol in Weber, se torej niso omejili le na proizvodni obrat, ampak so na podjetje gledali kot na celovit sistem proizvodnje, logistike, finančnega upravljanja itn. V tem obdobju so dajali pozornost nagrajevanju zaposlenih, urejanju delovnega okolja, vendar je bilo to, za razliko od managementa po New Dealu, še v povojih (Hrvatina 2011, 296). Za management tega obdobja se velikokrat uporablja prisposoda velikega stroja in zaposlenih kot koleščkih v njem, kar je odlično ponazoril Charlie Chaplin v svojem filmu *Modern Times*.

⁴⁶ To »odtujitev« kasneje »razreši« Drucker s svojim *knowledge workerjem*, ki se *selfmanagerira* tako, da si sam zada naloge, ki pa morajo nujno biti v skladu s splošnimi cilji (vizija, poslanstvo) organizacije. Poanta je ravno v tem, da s tem, ko si sam zada naloge, misli, da je svoboden (»neodtujen«), v resnici pa je, ne da bi to sploh vedel, prisiljen.

⁴⁷ Učinkovitost bi po njegovemu pojmovanju prinesla blaginjo, ta pa je stična točka, v kateri sovpadajo interesi delavca in delodajalca (Turk 2008b, 211). Znanstveni management meri na blaginjo celotne družbe, kjer bi delavec dobil zaslužen plačilo, lastnik svoje dividende, širši družbi bi to prineslo večjo razpoložljivost blaga in nižje cene (Turk 2010, 124). To je seveda utopični element v Taylorjevi misli (Marković 2006, 38).

4 MANAGEMENT MED IN PO NEW DEALU

4.1 New Deal

New Deal je obdobje med letoma 1933 in 1938 v ameriški zgodovini oz. natančneje, sistem političnih sprememb, ki je odločilno zaznamoval managersko misel, h kateremu se bomo še vrnil. Najpogosteje se ga omenja v zvezi z veliko finančno krizo leta 1929, ki je bila povod za politične spremembe, ki se jih je prijel naziv New Deal. Gospodarska kriza tistega časa, o katere vzrokih še danes ni enotnega soglasja, je ameriško gospodarstvo, ki je še pred kratkim veljalo za svetovno velesilo, spravilo na kolena. Prebivalstvo je bilo pahnjeno v revščino in bedo, ljudje so pričeli umirati od lakote, bilo je moč zaznati porast nasilja, ropov, rast kriminalnih dejavnosti itn. Takratna oblast pod J. Edgarjem Hooverjem, kljub številnim dobronamernim političnim programom, ni uspela rešiti nastale situacije. Neuspeh teh reform in drugi dogodki so vplivali na potek prihajajočih volitev, katerih zmagovalec je bil Frank D. Roosevelt (FDR), Hooverjev glavni nasprotnik na strani demokratov (Hrvatini 2011, 285–7).

Roosevelt je tako za ameriško obubožano ljudstvo predstavljal junaka, nekoga, ki lahko ta kaos ponovno uredi, nekoga, ki se je pripravljen spoprijeti z nastalo situacijo. Čez noč se je prelevil v vrhovnega (kriznega, op. T. K.) *managerja*⁴⁸ podjetja, ki mu pravimo Združene Države Amerike. Njegov program političnih reform je bil drzen in je predstavljal novost v takratnem izvajanju politike, saj se je očitno zmanjšala moč zasebnega sektorja v obliki *laissez-faire*⁴⁹ kapitalizma in povečala moč vpliva »države« v gospodarstvu. Rooseveltova administracija je, v želji po izboljšanju stanja, začela posegati na področja, ki so bila pred časom izven njenega dosega. S svojim New Dealom je posegla na kmetijsko področje, infrastrukturo, oblikovala je sklad za socialne transferje, ponujala je javna dela, vse v dobri veri, da bi v krizo pahnjeno družbo rešila in jo ponovno vzpostavila kot velesilo. Kritiki New Deal si tudi tukaj niso povsem enotni in trdijo različno. Nekateri pravijo, da je ta program gospodarsko krizo le upočasnil, da se ni uspel spoprijeti z brezposelnostjo, spet drugi trdijo prav nasprotno. Verjetno najpogosteje slišano ostaja mnenje nekaterih avtorjev, da je šele 2. svetovna vojna, zaradi povečanja investicij, zaustavila tako imenovano »veliko depresijo« (Hrvatini 2011, 287–292). Vendar ugibanja o vzrokih za nastanek finančne krize leta 1929 in o učinkih New Deal na ekonomsko situacijo v ZDA za nas niso odločilna. Za nas je pomembnejše, kako je New Deal vplival na managersko misel in na širšo družbo.

⁴⁸ Moj poudarek

⁴⁹ Država v *laissez-faire* deluje le kot asistent, na način, da pripravlja ustrezne pogoje za gospodarstvo, da torej ni aktivno vključena vanj. Te pogoje lahko razumemo kot deregulacijo, torej prepuščanje Smithovi »nevidni roki trga«, da opravi svoje delo. Glej Harvey (2012).

4.2 Obdobje po New Dealu

Če je za obdobje pred New Dealom v času industrijske družbe in »klasičnega managementa«, čigar značilni predstavniki so bili Taylor, Weber in Fayol, veljala osredotočenost na organizacijo in upoštevanje univerzalnih znanstvenih, mehaničnih, nehumanih principov, je v obdobju po New Dealu in v šoli »neoklasične šole« managementa moč zaznati »mehkejš« oblike *manageriranja*, ki so večji poudarek dajale počutju delavca v neki organizaciji. Temu so zagotovo botrovala dognanja vedenjskih znanosti, sociologije, psihologije ter drugih družbenih ved, ki se posredno ali neposredno srečujejo s pojmom človeka (Hrvatini 2011, 297). Ta dognanja so kajkmalu začeli upoštevati tudi managerji, ki so dojeli duh časa in klic po novemu pojmovanju človeka, saj je posledica finančne krize vplivala na celotno družbeno miselnost, tako da je pomen človeka in njegove dobrobiti začel prihajati v ospredje.

Bilo je prvič, da so v podjetjih z zaposlenimi delati neposredne intervjuje, kar je bila inovacija tega obdobja. Te Hawthornove metode intervjujev lahko označimo za mejnike, ki so staro »mehanistično« pojmovanje zamenjale z bolj humanim pojmovanjem podjetja, torej z »organskim« pojmovanjem podjetja kot žive tvorbe. Stari Taylorjevi prijemi v teh časih sploh niso več delovali, saj so nove oblike postajale preprosto prekompleksne, da bi se jih lotevali s preprostimi orodji (Hrvatini 2011, 298). Kompleksnost je bila posledica napredujoče tehnologije in razpiranja trgov navzven (globalizacija, op. T. K.), kar je omogočalo multientnim podjetjem v čedalje večjem delu ameriškega gospodarstva konkurenčno prednost (Hrvatini 2011, 301 po Chandler 2002, 469). Tukaj je torej možno govoriti o širšem pogledu v sami organizaciji, torej zajemanje celotnega podjetja kot kompleksne žive tvorbe – »organističen« pogled – s katerim je nujno ravnati z mehкими načini vodenja, saj je miselnost v obdobju po New Dealu, kot že rečeno, zaznamovana z drugačnim pogledom na človeka in s porastom raznih družbenih znanosti, kot so psihologija, sociologija, vedenjske znanosti itn. Če bi bili cinični, bi lahko rekli, da je bil motiv takega početja managerjev zasledovanje dobička, saj so ugotovili, da je delavec lahko bolj »produktiven« in učinkovit, da se da iz njega izčrpati več, če je poskrbljeno za njegovo počutje. Tukaj to ni tako pomembno, bolj pomembno je, kako je tako »organistično« pojmovanje vplivalo na kasnejšo managersko misel in njegove teoretike.

4.3 Peter Ferdinand Drucker in James Burnham

Eden izmed najpomembnejših teoretikov managementa poleg Taylorja je zagotovo Peter Ferdinand Drucker. Njegove teorije so odločilno zaznamovale managersko misel. Tako Kuzmanić (2008, 11) pravi, da če je Taylor veljal za očeta »znanstvenega managementa«, Henry Ford za implementatorja te znanosti, velja Drucker za očeta novega, revolucionarnega, razvojnega koraka naprej. Pravi, da se Drucker dvigne nad tisto Taylorjevo znanstveno

»študijo časa⁵⁰« in tudi nad drugo fordistično implementacijsko ter management postavi kot novo megaparadigmo vodenja oz. proizvodjanja Družb/e in družbenega v celoti. Kaj torej to pomeni? Če smo prej omenjali, da je bil management najprej osredotočen na delovni obrat (Taylor), kasneje na celotno organizacijo (Weber, Fayol), sedaj posega po celotni družbi, torej *navzven*. »Ne več torej zgolj tega ali onega podjetja, obrata ali tovarne, temveč posamične »nacionalne družbe«, predvsem pa Družbe kot take, kar danes seveda pomeni »globalne družbe« ali Globalizacije nasploh.« (prav tam)

Poglejmo si torej, kako se management razvija navzven, na celotno družbo. Drucker v svoji knjigi *Post-capitalist society* govori o treh večjih družbenih transformacijah, ki se po avtorjevih besedah zgodijo vsakih sto let. Poleg tiskane knjige in parnega stroja avtor kot zadnje v vrsti navaja kot glavno ekonomsko vrednost vzpon znanja (*knowledge*); to transformacijo postavlja v sredino 20. stoletja. To pomeni, da so nekdanje industrijske, fizične, »mehanistične« delavce v obdobju med in po 2. svetovni vojni zamenjali *knowledge workerji* in storitveni delavci (ang. *service workers*). Če je v obdobju pred New Dealom znanje apliciralo na uporabo kapitala (industrijska revolucija) in dela (Taylorjev⁵¹ znanstveni pristop k organizaciji delovnih postopkov), sedaj govorimo o revoluciji managementa, ki znanje uporablja za organiziranje znanja delavcev. Managerji sedaj uporabljajo znanje za organiziranje znanja ki ga imajo *knowledge workerji*. Management se zdaj kot skupek različnih teorij in praks pojavlja kot ena glavnih nastopajočih vednosti⁵² (Hrvatini 2011, 302–3). Ta vednost se prenese navzven, na celotno družbo, na to, kar je Drucker poimenoval *knowledge society*.

Ta preskok iz naravnosti navznoter v organizacijo v naravnost navzven je Drucker poimenoval »revolucija managementa«. Za management je zdaj organizacija postala preozka. Turk (2008a, 277) pravi, da je organizacija za management postala prevelika omejitev v njegovi težnji po »svobodnem manageriranju«, saj je management v organizaciji večinoma že vzpostavil red. Eden od vidikov upravičevanja naravnosti managementa navzven, na celotno družbo in »svet«, je Druckerjeva postavitev družbe kot »družbe organizacij« (*society of organizations*), kar pomeni, da družbo sedaj ne sestavljajo več posamezniki, ampak le še

⁵⁰ Za analizo Taylorjeve »študije časa« glej Turk (2010, 127–130)

⁵¹ Drucker pravi, da je prav Taylor izumil kapitalizem, saj pravi, da je Taylor s svojim prenosom znanja na delovni proces poskrbel za produktivno revolucijo in razmah kapitalizma. V obdobju pred kapitalizmom se je seveda stremelo po »produktivnosti«, vendar podatki pričajo o izmučenosti in obrabljenosti delovne sile. Drucker pravi, da je prav Taylor, s svojo organizacijo dela, poskrbel za manjšo obremenjenost delavcev in večjo stopnjo produktivnosti (Hrvatini 2011, 303). Če bi gledali ozko binarno in izpustili nehumano avtomatiziranje delavca, bi lahko rekli, da je Taylor poskrbel, da sta bila volk sit in koza cela, saj je s svojimi metodami dvignil »produktivnost« ter delavcu uspel zvišati plačo. Drucker velja tudi za redkega avtorja, ki je skušal rehabilitirati Taylorja in njegovo misel (Marković 2006, 45).

⁵² Upravljanje te vednosti je seveda kompleksno, zato se teži k poenotenemu znanju (*single, unified knowledge*). Drucker pravi, da če želi biti organizacija učinkovita (*efficient*), mora biti enoumna (*single-minded*), drugače so njeni člani zmedeni (Marković 2008, 124).

organizacije. »Mesto posameznika je v organizaciji, mesto organizacije je v družbi.« (prav tam) Turk (prav tam) tako pravi, da v trenutku, ko družba postane družba organizacij, je manager upravičen do manageriranja celotne družbe. To zlitje v eno enostavno pomeni, da organizacije, katere koli že (tudi javne, op. T. K.), ne morejo več delovati drugače kot le še po principih managementa.

Tukaj je pomembno omeniti vpliv New Deal na tak zunanji način pojmovanja managementa. Od konca 19. stoletja naj bi »država« postopoma postajala skrbnik prebivalstva, kar je bilo najbolj očitno po izvolitvi Roosevelta za predsednika ZDA. Njegova administracija je poskrbela, da je postal vpliv države na privatno, intimno in zasebno lastnino zares čedalje večji, kar je vidno v prisotnosti vladnih institucij v gospodarskih zadevah (Hrvatini 2011, 300–4). in čemur Drucker pravi »mega-država«. Podobno na zadevo gleda James Burnham v svoji uspešnici *The Managerial Revolution*, katere osnovna teza je, da je družba po koncu 2. svetovne vojne prešla skozi resno transformacijo. Ta prehod bi lahko povzeli kot prehod iz kapitalistične v managersko družbo; to Burnham onačuje kot *managerial society* (prav tam, 303–4). Osnovni razlog za vzpon managerjev, ki so zamenjali nekdanje kapitaliste, Burnham vidi v večanju državnega lastninjenja glavnih proizvodnih dejavnikov. Burnham (1962, 64) tako pravi: »Managerji bodo izvajali nadzor nad instrumenti proizvodnje in pridobili prednost pri distribuciji produktov, ne neposredno preko lastninskih pravic, temveč posredno preko nadzora države, ki bo posredovala instrumente produkcije«. Lastnina po njegovem torej ne igra pomembne vloge pri transformaciji iz kapitalistične v managersko družbo, saj v tem obdobju postaja bolj pomembna kontrola oz. upravljanje te lastnine kot pa lastnina sama. Managerji tako razbijajo, podobno kot so z delitvijo dela razbili delavca na »robo« , kapitaliste na pasivne opazovalce oz. na zgolj vlagatelje kapitala; sami postanejo vladarji sveta (*globalisation*), jezik (novorek), ki ga govorijo (managerski diskurz), pa postane tako samoumeven, da se zažre v vse pore družbe: šolstvo, zdravstvo, univerze, »politične« institucije, vojska, cerkev in končno tudi posamezniki.

4.4 Druckerjevo »ustvarjanje kupca« in behavioristična dognanja

Kaj torej pomeni, da praktično že skoraj vsi govorijo managersko govoricu? Če že torej vsi govorijo managerski jezik, to pomeni, da je prišlo do premika od managementa »navznoter« v management »navzven«, na kar smo že namigovali v prejšnjem poglavju. S premikom od »navznoter« v »navzven«, v družbo, je prišlo tudi do premika ciljev organizacije, ki torej niso več notranji, ampak zunanji. Kaj to pomeni? Management torej obstaja zaradi družbe, zato tudi svoje cilje postavlja izven družbe. »S tem, ko se cilj managementa nahaja v družbi, se management kaže kot ta, ki dela za dobrobit družbe⁵³, družba pa kot nekaj, kar nujno potrebuje management.« (Turk 2008a, 279) Toda, kje natančneje v družbi? Cilj oz. *goal*

⁵³ Ali z drugimi/modernimi besedami, družbena odgovornost.

managementa je torej v družbi, natančneje rečeno, v njenem najelementarnejšem in najzvestejšem predstavniku – kupcu. Kupec daje managementu njegove razloge za obstoj (prav tam) oz. *purpose*. V industrijski dobi, ko je management še osredotočen na notranjost organizacije, ko še torej ni posegal navzven, v družbo, je veljalo, da je bil kupec izven managementa. Management osredotočen na organizacijo se torej še ni eksplicitno posvečal kupcu, njegovim potrebam, kaj šele ustvarjanju teh. Povpraševanje je prepuščal Smithovi »nevidni roki trga«. Management osredotočen na organizacijo se je upiral zakonom ekonomije, le z *efficient* organiziranjem delovnega procesa za razliko od sodobnega navzven osredotočenega managementa v postindustrijski dobi, ki se z ustvarjanjem potreb kupca ne le upira ekonomskim zakonom, temveč jih celo presega in si jih podredi.

Treba je omeniti tudi vzpon družbenih »znanosti«, ki so se začele razvijati na začetku tega stoletja, v obdobju New Deal in po njem pa so našle svoj »praktičen«, implementacijski značaj. Pomembno je omeniti tudi vzpon propagande, prednice današnje službe za odnose z javnostmi⁵⁴, katere razvoj je prav tako botroval popularizaciji psihologije in družbenih ved na začetku prejšnjega stoletja. Ta (propaganda) ima najpogosteje slabšalno konotacijo, saj jo povezujejo z totalitarnimi režimi (Bijuklič 2010, 171). V novem veku se je dozdevalo, da človekov razvoj zaostaja za dosežki naravoslovja in tehnike, zato je novi vek gojil upanje, da bo družboslovje končno oblikovalo neko družbeno tehniko – družbeni inženiring – s katerim bo družba prišla pod znanstveni nadzor in se bo z njo ravnalo tako, kot tehnika naravoslovja ravna z naravo (Arendt 1996, 51). Arendt tako pravi, da je bil razvoj behaviorističnih znanosti na začetku prejšnjega stoletja zavesten poskus, kako spremeniti človekovo nepredvidljivo delovanje (*praxis*) v nekaj bolj predvidljivega – obnašanje (prav tam, 47). Ko torej enkrat »imaš« človeka, če je temu sploh še možno reči človek, ki se »obnaša« in ne več deluje, misli, govori, ga lahko obdeluješ, gneteš (kot predmet) po svojih željah. To je najverjetneje to, kar je Dan Ariely (2010) opozarjal v svoji uspešnici *Predvidljivo nerazumni*, ki je dognanja behaviorističnih »znanosti« in njihovih implementaciji na področju marketinga bralcem skušal predstaviti na laičen način⁵⁵.

Kupec je torej za management, ki se je obrnil navzven, v družbi »kralj« in mu daje smisel za njegov obstoj. Tako Turk (2008a, 280) pravi, da: »Kupec postane nekaj, s čimer se začne management aktivno ukvarjati kot s svojim lastnim predmetom; torej ne le pasivno v smislu razumevanja potreb, ki da jih kupec ima, ampak aktivno, v smislu kreiranja oziroma ustvarjanja kupca in vseh njegovih potreb.« Drucker (1999, 56) to težnjo sodobnega

⁵⁴ Public relations (PR) oz. odnosi z javnostmi so v tesni povezavi z marketingom.

⁵⁵ Skrb zbujujoča je seveda misel, da te »znanosti« lahko dejansko postanejo znanosti, ko bodo za predmet svoje obdelave dejansko imele naravosloven objekt in ne več od narave ločenega nepredvidljivega svetnega subjekta – človeka. To so seveda politična vprašanja, ker zadevajo vse nas, celotno »družbo«, vendar ob izničenju pomena političnega delovanja na račun te »svobodne družbe«, izenačevanjem politike s kurbo, nadomeščanjem delovanja s predvidljivim obnašanjem v dobi »kruha in iger« ni videti izhoda iz te zagate. Dobrodošli torej v Krasnem novem svetu.

managementa ponazori v naslednjih stavkih: »Če hočemo vedeti, kaj je posel, moramo začeti pri njegovem cilju. Cilj mora ležati zunaj posla samega. Pravzaprav, mora ležati v družbi, saj je poslovno podjetje organ družbe. Obstaja samo ena veljavna definicija cilja: ustvariti kupca.«

4.5 Druckerjev *self-management* in pomen znanja v organizaciji

Prehod managementa iz notranjosti organizacije v zunanost, v družbo (ustvarjanje kupca po lastni volji) pomeni še en velik premik v samem managementu. Naloga managerja v »klasični« šoli managementa (Taylor, Weber, Fayol) je bila, da managerira druge delavce. Poudariti moramo, da so ti delavci zaenkrat še fizični, industrijski, »mehanistični«, ki kasneje z Druckerjevimi teorijami, ki kličejo po vstopanju managementa v družbo organizacij, kjer je znanje edina ekonomska vrednost, postanejo ne več industrijski, temveč *knowledge workerji*. Če je bilo torej za čas Taylorjevega »znanstvenega« managementa in za čas »klasične« šole managementa v industrijski dobi značilno, da so, podobno kot so delavci uporabljali orodja, managerji kot »orodja« uporabljali njih (delavce) (Turk 2008a 281), danes to več ne drži. Manageriranje in delanje, torej dajanje nalog in delanje je bilo strogo ločeno na managerja, ki je dajal naloge in kontroliral delavca pri izvajanju teh nalog, in na delavca, ki je kot bencin poganjal ta velikanski, hierhično voden stroj. Danes to poteka, če poenostavimo, mnogo bolj, če hudo zlorabimo besedo, »demokratsko« in »horizontalno«, kot pa v npr. Taylorjevih časih, kjer bi si lahko strukturo organizacije predstavljali kot velikansko piramido.

Danes je v Druckerjevi *knowledge society* naloga sodobnega managerja, da managerira predvsem samega sebe, da se torej managerira od znotraj, obenem pa, da managerira notranjost drugih (Turk 2008a, 281), torej *ekonomizira* z dušami (Kuzmanić 2008, 31). Torej ni zadosti, da managementu ponudimo telo – delovno silo, sodobni management potrebuje nekakšno človekovo samovoljo (Marković 2008, 126). Kaj torej pomeni ta samovolja?

V Druckerjevi dikciji razpade delitev, ki je bila ločena na manageriranje oz. dajanje nalog in delanje. Zdaj je to eno in isto, saj Drucker več ne loči med managerji in *knowledge workerji*. Oboji torej potrebujejo *self-manageriranje* za dosego ciljev organizacije, ki pa so zdaj, da ne pozabimo, izven organizacije – v družbi, torej v kupcu. Te cilje morajo zdaj *knowledge workerji* ponotranjiti, *self-managerirati* svoje delo z namenom, da dosežejo te cilje, h katerim se vrnemo pozneje. Danes se torej dela z glavo, za razliko od industrijskega delavca, ki je delal s svojimi rokami. Od *knowledge workerja* se zahteva inovativnost, razvijanje samega sebe, kar pomeni »razvijati svoje lastne veščine« in učiti se v pomenu akumulacije *knowledge* (Turk 2008a, 281–4) ali, čemur bi z drugimi besedami v današnjem *novoreku* (managerski diskurz) rekli vseživljenjsko učenje. Danes se namreč kot ekonomska vrednost oz. natančneje kot sredstvo produkcije kaže ravno znanje, ki je zamenjalo prejšnja orodja, stroje, delovne naprave. V dobi »sodobnega managementa« lahko torej vsak poseduje in prodaja nek *knowledge*. Nekaj podobnega je Hannah Arendt (1996) poimenovala *jobholder*. Vprašanje je

samo, ali bo ta *jobholder/knowledge worker* to znanje in samega sebe uspel uspešno prodati. To je seveda odvisno od novoveškega pojmovanja »produktivnosti« tega znanja in, če enkrat pride do delovnega mesta v neki organizaciji, od njegovega *self-manageriranja* za doseg ciljev te organizacije, ki se zdaj nahajajo izven družbe.

Vendar Turk (2008a, 283–284) pravi, da vseeno poznamo dve ravni managerjev, saj najprej management (managerji) kot kolektivni organ določi najbolj splošne usmeritve organizacije, vizijo in poslanstvo, ki sta vedno podrejena nekemu zunanjemu cilju, lociranemu v družbi. Ko sta vizija in poslanstvo enkrat kolektivno določena, zahtevata poenotenost celotne organizacije in jemanje teh dveh kot totalnih; obvezujočih za vse. Druga raven managementa, pravi Turk (prav tam, 284), je *knowledge worker*, ki si sam določi nalogo, ta pa mora biti v skladu s vizijo in poslanstvom organizacije, ki ji je delavec podrejen. Seveda pa Drucker v tem, da si delavec sam določi nalogo in v odgovornosti, da jo opravi, vidi avtonomnost *knowledge workerja*. Turk temu pravi, da je delavec »svobodno prisiljen« (prav tam), ker na področju dela nikakor ne moremo govoriti o svobodi (Arendt 1996). Kvečjemu obstaja nevarnost, da se *knowledge workerji* zaradi »lahkotnosti« dela in domnevne »svobode« ne bodo več zavedali nujnosti, ki prihaja iz dela, ali pa na kar Arendt opozori v naslednjih besedah: »Če bo delo postalo tako lahko, da ni več prekletstvo, potem obstaja nevarnost, da se nihče ne bo želel osvoboditi nujnosti, oziroma da bodo ljudje podlegli prisili, ne da bi sploh vedeli, da so prisiljeni.« (1996, 122)

4.6 Samoupravljanje po Kardelju in primerjava z managementom

Samoupravljanje izvira iz dolge tradicije, »praktične zgodovine« evropskih delavskih gibanj od 19. stoletja naprej. V polnem je zaživel v obdobju po 2. svetovni vojni, kot posledica konflikta med Titom in Stalinom (1948) in je bil nekakšen zavesten poskus postavitve med vzhodom in zahodom. Samoupravljanje je kompleksen poskus tradicije, da bi ustvarila »emancipacijo delavskega razreda⁵⁶« z obvladovanjem procesa produkcije in Edvardom Kardeljem⁵⁷ kot glavno ideološko figuro. Izšlo je torej iz tradicije delavske avtonomije in je nenazadnje (bilo) blizu Artistotelovemu pojmu *autarkheia/autarkhein* v smislu politične avtonomije. Te podobnosti oz. »bližine« so bile že ob koncu 50. let bolj ali manj brutalno zatrite, izničene, saj se je nova forma fundamentalistične ideologije predstavljala kot »čista praksa«, torej onstran vsake ideologije, z namenom po vstopanju na vse bolj *globalizirajoče* se trge (Kuzmanić 2007b 1–5).

⁵⁶ Kot smo že videli pri Arendt (1996) in že mnogokrat poudarili v tem diplomskem delu, na področju dela nikakor ne gre iskati svobode. Samoupravljanje je za razliko od klasične Marxove »brezrazredne družbe« želelo vzpostaviti enorazredno družbo (Kuzmanić 2007b, 7). To je družba dela ali v Kuzmaničevih terminih delokracija; *workocracy*.

⁵⁷ Lahko bi celo rekli, da je Edvard Kardelj bil nekakšen oče samoupravljanja, kot je bil to npr. Taylor v primeru »znanstvenega« managementa. Kardelj je nenazadnje bil druga najpomembnejša figura komunistične partije za Titom (Kuzmanić 2007b, 1).

Ni torej več ideologija⁵⁸, temveč postideologija, ki je seveda starejša od ameriških ne več ideologij (Kuzmanić 2007b, 16), »konca zgodovine«, izstopov iz zgodovine⁵⁹ in zrenja v prihodnost, v obljubljeni deželi Indije Koromandije; seveda vse na račun uničevanja politike, demokracije in prava ter na drugi strani za grajenje (*poiesis*) nove, svobodne, odprte Družbe (Kuzmanić 2007c, 328–9). Radikalna razlika med samoupravljanjem in managementom je ta, da samoupravljanje v sebi še nosi elemente odrekanja, odpovedovanja in obljubljeni deželi vidi nekje v prihodnosti, medtem ko management samega sebe postavlja kot lasten ideal, kot da je že tukaj (da so nebesa v bistvu na Zemlji, op. T. K.), zato ga je treba slaviti in seveda uživati (Kuzmanić 2008 idr., 51) v sadovih njegovega »ustvarjanja«. Obe ideologiji torej vidita svoja »nebesa«, vendar je to za samoupravljanje nenavadno, saj je bilo samoupravljanje eksplicitna zavrnitev vsake religije in tudi same cerkve (Kuzmanić 2007b, 2), medtem ko pri managementu to ne čudi, saj ima svoje korenine⁶⁰ v protestantizmu, kot smo to lahko videli npr. pri Taylorjevem pojmovanju dela.

Pomembno je poudariti tudi, da imata sicer konfliktni »ideologiji« v bistvu zelo podoben pogled na delo. Obe paradigmi tekmujeta⁶¹ za nekaj skrajno pomembnega. Obe namreč želita

⁵⁸ To neideologijo so »uporabili« z namenom, da sodelujejo z ideološko precej različnimi ZDA, saj so se takrat že začeli kazati znaki globalizacije (Kuzmanić 2007b, 16).

⁵⁹ Tako Kuzmanić (2007c, 329): »Subjektivno delovati v smeri izstopa iz zgodovine, iz ideologije, priti na »čisti teren« onstranstva zelene prihodnosti, je namreč nekaj, česar se ne da doseči, ne da bi to isto imelo ustrezne (negativne) posledice tudi za tako radikalno subjektive reči in stvari, kot sta pravo in država.« Ta izstop iz zgodovine pomeni »graditev (*poiesis*) »nove«, »svobodne«, »odprte« Družbe, ki pa na teh temeljih seveda nikakor ne more biti politična (prav tam).

⁶⁰ Managerski diskurz je, kot smo videli, modernega ekonomskega izvora (*efficiency*, *productivity*). Veže se na velike dogodke, kot so trgovinske, tehnično-tehnološke, znanstvene revolucije in dogodke po New Dealu (*globalisation*, *knowledge society*, *knowledge worker*, *self-management*). Vendar ima tudi zelo zgodovinsko razvejanje korenine. Seže namreč vse do Hobbesove *The Method*, ki poskuša izključiti subjektivnost iz filozofije, kar smo omenjali že v začetku tega diplomskega dela. V osnovi temelji na znanstveni govorici, ki ima svoje začetke v *natural philosophy* 17. stoletja, katere predstavniki so Descartes, Newton, Bacon. Poleg tega temelji tudi na angleškem empirizmu (Locke, Hume), nacionalni ekonomiji (Smith, Ricardo, Ferguson) ter predvsem v protestantskem religioznem izročilu od Luthra naprej in vse do Webra (Kuzmanić 2008 idr., 17–26), kar je dobro vidno pri Taylorjevem pojmovanju dela (delavec zabušant, grešnik) in v Druckerjevih diskurzih (*mission*, *vision*, *purpose*).

⁶¹ Kuzmanić tako pravi, da je bilo samoupravljanje poskus delavskega razreda, kako najti odgovor na managersko revolucijo v času okoli 2. svetovne vojne in na spremembe, ki jih ta nosi s seboj. To revolucijo so izumili trockisti (marksistična tradicija, op. T. K.) v internih razpravah, kjer ji James Burnham (kasnejši reaganist) določi ime (2007b, 2–16). Ideja managerske revolucije temelji na tem, da je upravljanje prišlo nad lastništvo in da je bolj pomembno, kdo upravlja z lastnino, kot pa, kdo jo poseduje. Managerji so torej tisti, ki krmilijo družbo. Komel (2010, 150) tukaj, kljub različnim vzgibom, namenom in razlogom ene in druge paradigme, predlaga analogijo: »Če potegnemo vzporednico, se zdi, da je Burnham imel v mislih nekaj takega kot Kardelj, ko je zasnoval samoupravni socializem: iz natanko iste predpostavke, naj namreč »lastništvo nad kapitalom« ne igra nobene vloge pri upravljanju podjetja, in kar je najpomembnejše, pri »upravljanju delavcev«, lahko vidimo podobnost med samoupravnim socializmom in managersko paradigmo: tako za eno kot za drugo velja, da »nasprotujeta« kapitalistom in kapitalizmu v ožjem pomenu besede, tako da odrekata nadzor tistim, ki so »lastniki kapitala.«

ponuditi svoj »definitiven odgovor« na večno težavo človeške produkcije (delo, op. T. K.) in organizacije družbe kot take (Kuzmanić 2007b, 3). V tem je hkrati možno videti njuno antipolitičnost, saj obe temeljita na delu in na odgovarjanju na težave te družbe z nekakšnim v naprej, apriori danim vedenjem, kako organizirati to družbo. Obe družbi se torej gibljeta na položaju vednosti in vedenja, torej ne preizprašujeta vprašanj, ki zadevajo javnost, torej ne uporabljata »metode« in pogojev, ki so nujni za nastanek politike. Zato je narobe trditi, da je bilo samoupravljanje politično in zato apriori totalitarno, stalinistično, slabo ali neekonomsko, posledično manj razvito⁶², nekakovostno, kot to na saintsimonovski⁶³ način poenostavijo pozornosti in denarja željni raziskovalci, znanstveniki, skratka nepoznavalci zgodovine. Tovrstna kritika, da je ekonomsko boljše od političnega in če so torej ZDA bolj ekonomske, so tudi avtomatično boljše od vzhoda (»West and the Rest« in »Us and Them«), je prihajala iz konzervativnejše struje ameriške antipolitike, zlasti pa se je stopnjevala v času hladne vojne (prav tam, 3–4), kjer je managerska revolucija začela prihajati v svoje zadnje stadije in kjer je končno tudi pokončala svojega tekmeča, samoupravljanje namreč.

Kuzmanić v svoji analizi managementa in samoupravljanja navaja kot glaven vzrok za razpad slednjega pomanjkanje politike in demokratičnih prijemov takratnega antipolitičnega režima, če ob strani pustimo intervencije raznih internacionalnih ekonomskih institucij, kot je na primer Mednarodni denarni sklad (MDS) (2007b). Kardeljevo samoupravljanje je bil poskus poglobitve vsebinske demokracije in ne formalne demokracije, saj je to zanj predstavljalo nerealno, zgolj formalno zadevo, kar je bilo značilno za večstrankarske demokracije na vzhodu. Kardelj je torej to vsebinsko poglobitev smatral za bolj demokratično od zahodnih demokracij, saj je ta delovala bolj »praktično« in ni bila zgolj črka na papirju, kot je to npr. značilno za človekove (delavske) pravice in svobodo nasploh (Kuzmanić 2008 idr, 56). Ravno samoupravljanje naj bi preprečilo izčrpavanje in izkoriščanje ljudi od nadrejenih in prineslo »samovladje« svobodnim neodtujenim producentom; torej svobodnim pred politiko (Kuzmanić 2007b, 8–9).

Zdaj bi naj torej odločanje potekalo mnogo bolj »demokratično« in »horizontalo«, kot je bilo to vidno tudi pri Druckerjevem *self-managementu*, kjer je *knowledge worker*, misleč, da če si lahko sam določi nalogo in le upošteva vnaprej določene splošne cilje (vizija, poslanstvo; v samoupravljanju so to petletni plani) organizacije, da je to v bistvu svoboda. V resnici pa je »prisilno svoboden«, kot pravi Turk (2008a, 283), saj delo za razliko od političnega delovanja (*praxis*) nikoli ne more biti svobodna človekova dejavnost. Tako tudi v samoupravljanju, v tej

⁶² V primerjavi z drugimi »realsocializmi« je bilo samoupravljanje ekonomsko precej uspešno in je vsaj dva ali tri desetletja kazalo stabilno ekonomsko rast in relativno visok standard življenja (Kuzmanić 2007b, 5), kot je bilo to vidno tudi v primeru industrijskega Maribora.

⁶³ Saint-Simon je bil, če poenostavim, legitimator industrijske družbe, ki je politično označeval kot slabo, industrijsko družbo in nasploh vse ekonomsko pa postavljaj kot odrešiteljico vseh zagat družbe. Tako Kuzmanić (1996, 110–1) v naslednjih stavkih ponazori njegovo mišljenje: »industrijska sposobnost je tista, ki naj vodi posvetne družbe in to je kljub ukinitvi politike Saint-Simon nedosledno imenoval novi politični sistem. Ta novi politični sistem ni več političen. Je podružbljen.«

najčistejši družbi dela, bistvo delavca sovpadе z njegovim načinom bivanja – z delom, s katerim je bil izpolnjen ves smisel življenja (Kuzmanić 1988, 25). Obe paradigmi torej temeljita na fanatičnem olepševanju oz. čaščenju dela na račun politike.

Tako Kuzmanić (2008, 56) pravi, da se je antipolitična paradigma samoupravljanja začela krhati, ko so se takrat še politična in civilna družba ter nova družbena gibanja (študentska), začela zavzemati za večjo politično participacijo in soodločanje. Zahtevali so večjo politično participacijo in ne samo bolj ali manj na delovno mesto zreduciranega soodločanja ter participacije, ki jo je ponujalo samoupravljanje (prav tam).

5 MARIBOR

Maribor je bil skozi vso svojo zgodovino multikulturno mesto. Kasneje, v dobi socializma, je postal eden izmed glavnih industrijskih mest Jugoslavije. Mesto se je kljub antipolitičnemu režimu, ki je »politično« participacijo, soodločanje in »demokracijo« razumelo le na področju dela, ponašalo z razvito avtomobilsko in tekstilno industrijo, razvitim letalskim prometom ter razvitim oz. plodnim srednjim delavskim slojem. V tem obdobju ni manjkalo »kruha in iger«, prav tako je bilo dobro poskrbljeno za zdravstvo in šolstvo. Industrijska usmerjenost je prežemala tako rekoč vse pore družbe in družbenega življenja.

Maribor je zaradi svoje usmerjenosti na sekundarni sektor, torej na predelovalne industrije, utrpel velike negativne posledice pri prehodu v postsocialistično managersko paradigmo, ki več ne temelji na industriji in industrijskih delavcih, temveč prav nasprotno, na deindustrializaciji in globalizaciji, ki zahtevata drugačen tip delavca in dela. Potrebuje namreč *knowledge workerja*, ki v dobi globalizacije in deindustrializacije svoja znanja uporablja v konkurenčnem boju v glavnem na storitvenem področju. Druga slovenska mesta, ki so že imela razvite zametke terciarnega, storitvenega sektorja, teh šokov niso tako izrazito občutila.

Po zreli stopnji razvoja v 60. letih in z nekaterimi politično-ekonomskimi spremembami je v 70. letih prišlo do faze stagnacije, v 80. pa do faze nazadovanja v mariborskem gospodarstvu. Ekonomska politika⁶⁴ socialističnega sistema ni dopuščala pravočasnega prestrukturiranja klasične industrije v skladu z zahtevami tržnega gospodarstva in novih ekonomij, ki so se začele razvijati v Evropi po 60. letih in je zato zaostajala po inovativnosti, konkurenčnosti in stopnji razvoja (Lorber 2006). Struktura mariborskega gospodarstva je v 80. letih v večini obsegala predelovalne industrije, več kot 60 odstotkov dohodkov pa je ustvarilo s proizvodnjo vozil in tekstilno industrijo, zato je s krizo v teh dveh panogah zabredlo v resne težave (Lorber 2006, 25).

S propadom Jugoslavije, s prehodom iz enopartijskega sistema v sistem parlamentarne »demokracije«, z izgubo jugoslovanskih in vzhodnih trgov ter s prehodom v managersko paradigmo je Maribor zajel plaz stečajev in intenzivne deindustrializacije. Medtem ko so se druga mesta relativno uspešno⁶⁵ spopadala s »tranzicijo«, je v Mariboru šele za obdobje po letu 2002 vidno počasno oživljanje gospodarstva. To lahko pripisujemo počasni prilagoditvi oz. preusmeritvi na terciarni, storitveni sektor. Kljub temu je to še vedno prepočasno, da bi izboljšalo družbeno-ekonomske razmere v mariborski občini, pravi Lorber (2006).

Na tem mestu je treba omeniti, da sta kot posledica prilagajanja managerskim težnjam – preusmeritvi na terciarni sektor – v Mariboru po letu 2000 zrasli dve veliki nakupovalni

⁶⁴ Za nas je to antipolitika. Glej 2. poglavje te diplomske naloge in Kuzmanić (1996).

⁶⁵ »Slovenija – nova Švica« ali »Slovenija, zgodba o uspehu«.

središči, s katerima smo lahko izkusili potrošniško življenje, katerega smo prej lahko »doživljali« le ob obisku kakšne druge zahodne ali severne dežele. Sploh po vstopu Slovenije v Evropsko unijo, objubljenemu deželo, so nakupovalna središča začela rasti kot gobe po dežju. Ta so ustvarjala navidezen razvoj, medtem ko se je mesto poglobljalo v brezposelnost, revščino in brezperspektivnost.

Novi veliki šok je mariborsko gospodarstvo doživelo v obdobju po končani »tranziciji«⁶⁶. Z osamosvojitvijo smo dobili svojo »državo« in drugačno obliko družbeno-ekonomske ureditve. Pred seboj smo imeli jasne cilje, vizijo, strategijo (managerski diskurz): vstop v Evropsko unijo, NATO, OECD. Z vstopom v Evropsko unijo in evropsko monetarno unijo leta 2007 je Slovenija dobila stabilno valuto, s katero je lažje operirala na tujih finančnih trgih. Kot odraz tega lahko vidimo velik porast finančnega in storitvenega sektorja ter izrazit porast potrošniške družbe. Večje donosnosti od vlaganja v realen sektor so namreč prinašale špekulativne finančne naložbe v tujini, ki so ustvarjale navidezne vrednosti. Ni naključje, da je bila rast posojil po letu 2007 kar 38,6-odstotna. V mariborskem gospodarstvu se je to najbolj občutilo v nerealnem napihovanju gradbenega sektorja z ugodnimi krediti. Po puku nepremičninskega balona v ZDA je svet zajela tako imenovana »finančna kriza«⁶⁷. Zaradi zadolženosti na tujih finančnih trgih so banke postale plačilno nesposobne in niso bile več sposobne kreditirati realnega sektorja, kar bi moral biti njihov primarni namen. Iracionalno varčevanje je samo še poglobljalo recesijo in s tem krepilo gospodarsko krizo ter povzročalo socialne nemire. Skepso za takšen način izvajanja »protikriznih« ukrepov so izrazili mnogi priznani domači in tuji ekonomisti ter tuje finančne institucije, med katerimi je Mednarodni denarni sklad (MDS) svetovno javnost šokiral z izjavo o zmoti pri izračunu fiskalnega multiplikatorja. Kljub temu pa to vendarle ni ustavilo antipolitičnih rigidnih institucij pri izvajanju teh neoliberalnih antipolitičnih ukrepov. Kot že rečeno so oblasti krizo reševale po modelu »up-down«, torej antipolitično. Po diktatu od zgoraj so »oblasti«, brez pravih analiz in ne nazadnje legitimnosti, zaradi nizke javnomnenjske podpore in nizke volilne udeležbe, ki je v Mariboru ena izmed najvišjih v Sloveniji, upoštevale ta navodila nevede, da s temi ukrepi štejejo dneve tudi sebi.

5.1 Rehabilitacija politike?

Lansko leto decembra so se jezne množice spontano zgrnile na ulice Maribora, kjer so podkupljivemu županu Francu Kanglerju odvzele oblast, ki so mu jo volivci podelili za vodenje njihovega mesta. Iskra je sprožilo javno-zasebno partnerstvo med Mestno občino Maribor in podjetjem Iskra sistemi v zadevi z mariborskimi radarji, ki ji je Klemenčičeva

⁶⁶ Za nekatere še tranzicijski proces kar ni končan. Vendar smo skozi prejšnje besedilo nakazali, da je Druckerjev managerski diskurz v celoti zamenjal Kardeljevo samoupravno govorico. Celo več, danes preprosto ne moreš stati izven *managerizma*, saj ga ne da bi to vedeli govorijo že praktično vsi. Za podrobnejšo analizo tega diskurza glej Kuzmanić idr. (2008).

⁶⁷ Finančna kriza je v bistvu posledica zanemarjanja politike in političnega delovanja.

Komisija za preprečevanje korupcije podala koruptivno mnenje. Javno mnenje in mediji so bili očitno na strani protestnikov, kar jih je bodrilo pri njihovih prizadevanjih za odstop Franca Kanglerja. Nasilje, ki je bilo prisotno na vstajah in ki je vedno izraz (politične) nemoči in je nemo, torej nima možnosti politično spregovoriti, je še posebej izbruhnilo na tako imenovani 2. mariborski vstaji⁶⁸, kar je župana vendarle prepričalo⁶⁹, da odstopi. Po 2. mariborski vstaji se je v javnosti⁷⁰ in med vstajniki vnel diskurz oz. "besedna igra/vojna" »nasilje proti nenasilju«, ki je seveda peljal stran od prvotnih vzgibov in zakril pomen političnega delovanja. Tako je bil na 4. mariborski vstaji, z namenom zavezati tem »nasilnežem« proste roke pri razgrajanju, protest prvič voden od novonastalih civilnih gibanj. Tukaj so se torej prvič začeli pojavljati »образи« in seveda tudi ostre *enosmerne* besede proti peščici »nasilnežev«, torej govorjenje brez dialektike⁷¹, ki je neločljivo povezana s političnim delovanjem. Po mnenju mnogih protestnikov je bila s tem vodenim poskusom izločiti »nasilneže« ukradena »revolucija« preden je do nje sploh prišlo, kar se je poznalo na upadu protestnikov na naslednjih vstajah. Seveda je treba tukaj omeniti tudi odstop Franca Kanglerja, ki je vsekakor vplival na upad števila protestnikov, ki se očitno niso zavedali »političnega« pomena mestnih svetnikov⁷², ki so ostali na svojih antipolitičnih funkcijah.

Iz teh mariborskih vstaj se torej ni izcimilo nič⁷³, kar bi imelo potencial resno pretresti tako močno zasidrano antipolitiko⁷⁴. Z grenkim priokusom bi lahko rekli, da so z vstajami nastala nova civilna gibanja, ki seveda imajo politični potencial, vendar ob nepoznavanju pomena politike, torej dajanju večjega pomena političnim tehnologijam (parole, zastave, stranke, koncert namesto protest, isti obrazi – optika, »facebook aktivizem« itn.) kot političnim delovanjem (govorjenje, retorika, topika, dialektika) na javnem prostoru med političnimi živalmi, ta potencial ostaja zamrznjen.

⁶⁸ Policija je namreč na 2. mariborski vstaji po mnenju mnogih prekoračila svoja pooblastila, saj je uporabila konjenico in solzivec, zaradi katerega so jokali tudi »nenasilneži«. Treba je omeniti, da je bilo teh »nasilnežev« v primerjavi z ostalimi protestniki – »nenasilneži«, ki so politično delovali na javnem prostoru, le peščica.

⁶⁹ Dejal je (navajam po spominu), da ima Mariborčane preveč rad, da bi trpeli nasilje. Tudi takratni predsednik vlade Slovenije Janez Janša je po 2. mariborski vstaji dejal (navajam po spominu), da bo g. Kangler v naslednjih dneh sprejel razumno odločitev.

⁷⁰ Ne v javnem političnem prostoru (Arendt 1996), temveč v virtualni kvazijavnosti medijev (televizija, facebook, časopisi).

⁷¹ Glej 2. poglavje tega dela in Kuzmanić (1996).

⁷² To bi lahko brali tudi v religioznem smislu. Torej mestni svetnik s poudarkom na drugem samoglasniku.

⁷³ Nekateri imajo dr. Andreja Fištravca, ki se je kot doktor sociologije oklical za zdravnika družbe, za pozitivno zgodbo mariborskih vstaj in ga pojmujejo kot vstajniškega župana. Vendar, kot smo videli, je to nujno antipolitično, saj v politiki ni ene osebe, so le množice, pluralnost in različnost. V politiki so vedno le ženske in moški, starejši in otroci, tu so lepi in grdi, južnjaki, rdečkarji, anarhisti (Kuzmanić 1996, 12).

⁷⁴ Skozi celotno besedilo smo lahko videli, kako močno je antipolitika zasidrana v sodobnem »mišljenju«.

Kolikor je znano samo ena civilna iniciativa uporablja »orodja« političnega delovanja. Organizirana (*praxis*) je na ravni mestnih četrti, kjer imajo meščani možnost politično spregovoriti (*lexis*) na javnih mestih, navadno v prostorih mestnih četrti. Srečanja potekajo na skupščinah vsaka dva tedna, kjer občani razglabljajo (dialektika, retorika) o problematikah v posameznih mestnih četrtih in ob soglasju na neki točki tudi ustrezno ukrepajo. Moderatorji vnaprej določijo pravila (enakost, spoštovanje itn.), vendar ima vsak možnost prespraševati ta pravila. Če poenostavimo, bi tisti, ki se ne bi strinjal s tem, da smo si v tem političnem prostoru vsi enaki, moral to argumentirati in tako dolgo prepričevati (retorika) ostale meščane, dokler ne bi prišli do soglasja⁷⁵, da si torej nismo vsi enaki. Ta iniciativa črpa svoje ideje iz gibanj po vsem svetu, najbližje jim je primer mesta Porto Alegre⁷⁶ z milijon in pol prebivalci, kjer meščani na podobnih skupščinah odločajo o usodi svojega mesta. Z dolgoletnim političnim delovanjem so meščani Porta Alegre svoje antipolitične »oblasti« prisilili, da lahko zdaj meščani neposredno odločajo o prihodnosti svojega mesta. To počnejo s tako imenovano »metodo« participatornega proračuna, kar pomeni, da mestne »oblasti« določeni lokalni skupnosti dodelijo sredstva, s temi sredstvi pa na samoorganiziranih lokalnih skupščinah s soglasjem upravljajo prebivalci te skupnosti.

Raziskave učinkov tega političnega načina organiziranja (*praxis*) oz. samoorganiziranja, kot oni temu rečejo, kažejo na pozitivne učinke na mesto. Tako so tudi mednarodne ekonomske institucije, kot so Mednarodni denarni sklad in Svetovna banka, ki niso ravno na dobrem glasu zaradi svojih neoliberalnih ukrepov, ki jih izvajajo, morale »priznati« pozitivne premike tega organiziranja, saj je ta »metoda« očitno zmanjšala korupcijo, klientelizem in bistveno dvignila kakovost življenja ter celo pospešila gospodarsko rast.

Nad temi samoorganiziranimi lokalnimi skupnostmi – to je pomembno poudariti – ne bdi nobeno pravilo, ki se ga ne bi dalo preizpraševati (dialektika), kot je to npr. bilo vidno pri Druckerjevem *self-managementu* (vizija, poslanstvo) in Kardeljevem samoupravljanju (petletni plani, partija). Tukaj ni ene prave »metode« ali nadstavbe, ki bi jih pogojevala. Ta način organiziranja je za razliko od antipolitičnega *self-manageriranja* in samoupravljanja torej političen. Poleg tega se to organiziranje ne izvaja na področju dela, kar je nujen pogoj pri managementu in samoupravljanju. To samoorganiziranje poteka na področju politike, čeprav v nekaterih primerih odločajo o ekonomskih zadevah (primer Porto Alegre). Vendar to sodelovanje ni nikoli nujno ali pogojeno z življenjskim procesom, kot to lahko vidimo na

⁷⁵ Pomembno je omeniti, da na teh skupščinah ne poznajo glasovanja in preglasovanja. Je le neskončno govorjenje, mišljenje, argumentiranje, dialektika, retorika vse dokler politične živali ne pridejo do soglasja.

⁷⁶ Ta primer seveda ni osamljen. Po svetu že več kot 1500 mest ali delov mest in nekaj provinc ali zveznih držav uporablja »metodo« participativnega proračuna. To »metodo« uporabljajo tako v majhnih mestih (do 20.000 prebivalcev) kot v metropolah, kot so Chicago, New York, Berlin, Lizbona, Toronto, Rim itn.

področju dela⁷⁷. Vsak posameznik se lahko svobodno odloča, ali bo sodeloval v tem političnem prostoru ali ne. Je torej politična in zatorej svobodna dejavnost.

Primer Porta Alegre je lahko torej zgleden in »produktiven« ter, če smo malo ironični, *efficient* primer političnega delovanja, organiziranja, ki seveda poteka horizontalno, demokratično in, kot se to rado reče, »od spodaj navzgor«. Treba je še enkrat poudariti, da njihova prizadevanja niso bila uresničena v trenutku. Ta »metoda« participatornega proračuna je bila »produkt« dolgoletnega prizadevanja oz. političnega delovanja političnih živali. Vendar se ob zanemarjanju političnega delovanja in politike, obravnavanju te kot *kurbe*, zamenjevanju politike s politično tehnologijo ter hkratnemu pojmovanju revolucije kot enkratnega dogodka ta »kraj« zdi zelo daleč. Na nek način celo »kraj«, ki ga ni (gr. *utopia*). Hkrati pa smo videli, da se lahko ta »kraj« (topos – topika) vzpostavi takoj, ko začne množstvo političnih živali politično delovati; toda pot do Porta Alegre je še dolga.

⁷⁷ Meščani za svoje politično delovanje ne dobijo denarja. »Poplačani« so z učinkom njihovega političnega delovanja, ko torej vidijo pozitivne spremembe njihovih prizadevanj. Glej tudi 3. poglavje tega dela.

6 SKLEPI

V diplomskem delu smo prehodili dolgo pot, saj je bil naš namen zavzeti kritično stališče do dveh velikih paradigem, ki nam jih apriori ponujajo ustvarjalci javnih mnenj oz. poneumljanj, kot da se vmes ne bi zgodilo nič »velikega«. Kot da sta kapitalizem in socializem edini dve možnosti. Torej da smo npr. v Sloveniji po osamosvojitvi v obdobju tako imenovane »tranzicije« prišli v kapitalizem, zdaj ko pa se »svet« valja v blatu gospodarske krize, ki je v resnici politična kriza, pa se nam spet ponuja obljubljen dežela Indija Koromandija, ki naj bi bila socializem.

Z namenom po kritičnem spoprijemu s tema dvema paradigmama smo morali pogledati globoko v zgodovino do samih korenin teh dveh sistemov. Ustaviti smo se morali pri starih Grkih in njihovem izumu politike ter njihovega odnosa do dela, ki je potekalo v privatni sferi *oikos*. Kot smo videli, so stari Grki pojmovali delo kot mučno opravilo, ki je pogojeno z naravnimi procesi ter fiziološko nujnostjo človeka in zato ni bilo zmožno ustvariti ničesar svetnega, obstojnega, trajnega, kar bi lahko ljudem nudilo zatočišče pred »nasilno« naravo. Zato je bilo delo pojmovano kot nesvobodna, nepolitična dejavnost, ki ni imela kaj iskati na področju javnega *polis*, saj so tja spuščali le svobodne dejavnosti človeka, kot so politično delovanje in govorjenje. Stari Grki so torej strogo ločilo sfero privatnega *oikos* od javnega *polis*; za razliko od novega veka in njegovih teoretikov, ki to dvojje niso sposobni ločiti in ju celo povezujejo v skovanke, kot je npr. politična ekonomija, ki pa v resnici pomeni anti-politično organiziranje družbe dela.

V novem veku smo lahko videli, da je delo začelo izgubljati svoj slabšalen značaj in se ga je začelo olepševati ter celo častiti, saj zdaj ni bilo več skrito v domačem *oikos*. Nekateri teoretiki so ga, kot smo videli, jemali tudi kot vir za lastnino in vrednost, ki poganja »tržne mehanizme«, ki so jih s pomočjo naturalističnih filozofij vključili v družbo in ji s tem »nadeli noge«. To je pomenilo, da se lahko ta družba dela razvija ekspanzivno in avtonomno, tako kot so se razvijali »tržni mehanizmi« – neodvisno od muhavosti države in politike. Ta družba dela se sedaj pojmuje kot nekaj naravnega, zato razlaščenje spodnjih slojev jemlje kot nekaj samoumevnega. Videli smo, da je bil kapitalizem prvi v vrsti, ki je začel s prisvajanjem tujih posesti. To tradicijo je socializem, sicer s svojim terminom in drugačno ideologijo, samo nadaljeval. Tukaj se nam je začela zarisovati prva podobnost med tema dvema, sicer ideološko zelo nasprotujočima paradigmama. Namreč, oba sistema temeljita na delu in težita k organiziranju te družbe, kar je seveda antipolitično, saj poteka na področju dela, ki nikoli ne more biti svobodna človekova dejavnost.

Če smo rekli, da je vstop dela s področja privatnega *oikos* v javnost pomenilo nastanek družbe, je delitev dela drugo revolucionarno načelo, ki je popolnoma predrugačilo to družbo. Tukaj smo se prvič srečali z managementom, ki najprej ne teži k organizaciji celotne družbe, kot je bilo to značilno za kapitalizem in socializem, ampak se posveča organiziranju določenega delovnega obrata in kasneje celotne organizacije. Management torej ponuja

odgovor na vprašanje, »kako« neko delo najbolje organizirati, da bo dosežen maksimalen izkoristek v neki organizaciji. To ozko organiziranje se kasneje, kot že rečeno, po nekaterih premikih, ki jih prinese New Deal, razširi navzven v celotno družbo. To je zdaj globalna družba organizacij in korporacij, ki ne temelji več na industrijskem delu, kot je bilo to značilno za kapitalizem in socializem, ampak na globalizaciji, deindustrializaciji, znanju in *knowledge workerjih*. Management se torej pojavi kot neka tretja megaparadigma, ki nosi odgovor na vprašanje, »kako« organizirati celotno globalno družbo. Podobnosti med socializmom in managementom, ki smo jih lahko tukaj zaznali, so, da sta obe paradigmi uperjeni proti kapitalistom, saj pojmujeta upravljanje kot bolj pomembno od posedovanja lastnine. Kapitalisti, ki so zdaj v večini mali delničarji, so prepustili upravljanje organizacij managerjem, kar pomeni, da je prišlo do managerske revolucije oz. postkapitalizma ali »tega nečesa velikega«, kar se je zgodilo.

V naslednjih poglavjih smo se posvečali vplivu managerske megaparadigme na socialistično samoupravljanje in iskali podobnosti ter antagonizme teh dveh sistemov. Videli smo, da sta si ti dve paradigmi v nekaterih elementih precej podobni, a hkrati zelo ideološko nasprotni. Obe temeljita na antipolitični težnji po organiziranju družbe dela in ponujata odgovor na vprašanje, »kako« to družbo organizirati. Obe paradigmi dajeta prednosti upravljanju nad posedovanjem lastnine in sta zato naperjena proti kapitalistom. Hkrati oba sistema temeljita na olepševanju dela in ga iz sicer različnih vzgibov legitimirata. Videli smo, da management to legitimira iz svojih protestantskih religioznih korenin, ki brezdelje označuje kot bolezen, delo pa fanatično vrednoti kot najvišjo vrednoto, nad katero se postavlja sam bog. Pri samoupravljanju je razlika ta, da je ta bog nadomeščen s partijo in enorazredno družbo dela oz. delokracijo, ki obljubljenemu deželu ponuja nekje v prihodnosti, management pa nebesa ponuja že tukaj in zdaj. Prav tako smo videli, da se samoupravljanje in *self-management* obravnavata kot »horizontalna« celo »demokratska« sistema, vendar kot smo videli, to ne moreta biti, saj ju naddoločajo višji cilji, ki so apriori dani in neizprašljivi. Obe paradigmi se zato gibljeta na področju antipolitike.

Šele s to kritično analizo in z iskanjem korenin teh paradigem smo dobili podlago, v katero smo lahko začeli vnašati »tranzicijsko zgodbo« Maribora. Tako smo lahko ugotovili, da je industrijsko usmerjen Maribor ob prehodu v postsocialistično managersko paradigmo doživel hude pretrese, saj managerska paradigma temelji na globalizaciji, znanju, posledični deindustrializaciji ter vzponu terciarnega, storitvenega sektorja, na kar pa Maribor seveda ni bil pripravljen. To se je odražalo v stečajih industrijskih gigantov, ki so za seboj pripeljali visoko stopnjo brezposelnosti. Videli smo, da je šele po vstopu v novo tisočletje možno opaziti počasno oživljanje mariborskega gospodarstva, kar je bila posledica prilagajanja na terciarni sektor. Vendar pa je mariborsko gospodarstvo doživelo nov šok po vstopu Slovenije v Evropsko unijo. Stabilna valuta je omogočala poceni zadolževanje na tujih trgih, kar se je v mariborskem primeru odražalo v prenapihovanju gradbenega sektorja in porastu nakupovalnih središč, ki so ustvarjala navidezen razvoj, medtem ko se je mesto poglobljalo v

brezposelnosti, revščini in brezperspektivnosti, ki so se ob zlomu finančnih trgov le še poglobile.

Skozi vso diplomsko nalogo smo se ukvarjali z antipolitičnimi organizirani, v zadnjem poglavju pa smo iskali možnosti in smiselnost političnega organiziranja, ki ga je antipolitična tradicija zahodne družbe skozi dolga leta zaničevala in ga tako rekoč že skoraj izničila. To se opaža v nepoznavanju pomena politike in političnega delovanja ter zamenjevanju tega s političnimi tehnologijami, ki pa so seveda vnaprej dane in jih torej ni možno prespraševati; to nujno pomeni antipolitičnost. Pozornost smo posvetili tudi redkim primerom, ki poznajo pomen političnega delovanja in uporabljajo njegove »metode«.

LITERATURA

- Arendt, Hannah. 1996. *Vita Activa*. Ljubljana: Krtina.
- Arendt, Hannah. 2007. *Eichmann v Jeruzalemu*. Ljubljana: Študentska založba.
- Ariely, Dan. 2010. Predvidljivo nerazumni: skrite sile, ki izoblikujejo naše odločitve. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Bijuklič, Igor. 2010. Razvoj propagande in PR kot onemogočanje demokracije: primer Edwarda Bernaysa, očeta moderne propagande in odnosov z javnostmi. V *Managerska revolucija*, ur. Mirt Komel, Tonči Kuzmanič, Primož Turk, 171–195. Ljubljana: Študentska založba.
- Bijuklič, Igor. 2011. Vzpon industrijske družbe in industrijskega državljanstva v ZDA. V *Ponovna iznajdba Amerike*, ur. Julija Magajnja in Tonči Kuzmanič, 187–244. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Burnham, James. 1962. *The managerial revolution*. Harmondworth: Penguin Books.
- Chandler, Alfred. 2002. *The visible hand: the managerial revolution in American business*. London: The Belknap Press.
- Drucker, Peter F. 1965. *The Future of Industrial Men: A Conservative Approach*. New York: The New American Library.
- Drucker, Peter F. 1999. *Management: an abridged and revised version of management: tasks, responsibilities, practise*. Oxford: Butterworth-Heinemann.
- Egumenovska, Kristina. 2010. Sprevrnjeni atenski polis: demokracija in management našega časa. V *Managerska revolucija*, ur. Mirt Komel, Tonči Kuzmanič, Primož Turk, 157–170. Ljubljana: Študentska založba.
- Harvey, David. 2012. *Kratka zgodovina neoliberalizma*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Hrvatini, Jan. 2011. New Deal, spremembe kapitalizma in management. V *Ponovna iznajdba Amerike*, ur. Julija Magajnja in Tonči Kuzmanič, 285–310. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Jalušič, Vlasta. 1995. Politika kot kurba. V *Meje demokracije*, ur. Darko Štrajn, 207–229. Ljubljana: Liberalna akademija.
- Jalušič, Vlasta. 1996. Politika kot možnost. V *Vita activa*, avtor Hanna Arendt, VII–LIII. Ljubljana: Krt.
- Jenko, Tanja. 2003. *Politika kot poklic in/ali delo?* Diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Škofja Loka.
- Komel, Mirt. 2008. Znanost managementa? V *Prispevek h kritiki managerske paradigme: P. F. Drucker in njegov managerski idologem*, ur. Tonči Kuzmanič, 149–160. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Komel, Mirt. 2010. O managerskem realizmu: kritika managerskega realizma skozi Orwellovo kritiko Burnhamove Managerske revolucije. V *Managerska revolucija*, ur. Mirt Komel, Tonči Kuzmanič, Primož Turk, 146–156. Ljubljana: Študentska založba.
- Kosovel, Blaž. 2008. Druckerjeva konstrukcija »svobodne družbe«. V *Prispevek h kritiki managerske paradigme: P. F. Drucker in njegov managerski idologem*, ur. Tonči Kuzmanič, 45–67. Ljubljana: Mirovni inštitut.

- Kovač, Bogomir. 1996. *Poslovna mitologija*. Ljubljana: Gospodarski vestnik. Zbirka manager.
- Kovačič, Gorazd. 2012. *Proti družbi: koncept družbenosti pri Hanni Arendt in meje sociologije*. Ljubljana: Sophia.
- Kreft, Lev. 2008. *Razmišljanje ob knjigi Managerski diskurz: etične, politične, ideološke in komunikacijske dimenzije*. *Management* 3 (1): 107–111.
- Kuzmanić, Tonči. 1988. *Labinski štrajk: paradigma začetka konca*. Ljubljana: Krtina.
- Kuzmanić, Tonči. 1996. *Ustvarjanje antipolitike: elementi genealogije družboslovja*. Ljubljana: Sophia.
- Kuzmanić, Tonči. 1998. Rehabilitacija politike kot redefinicija revolucije. V *Revolucija*, ur. Tonči Kuzmanić, Ciril Oberstar, 17–48. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Kuzmanić, Tonči. 2007a. Management in ekonomija: ali je to dvoje ali eno? (elementi za razumevanje postsocializma in managerske revolucije). *Management* 2 (1): 79–90.
- Kuzmanić, Tonči A. 2007b. Managerial revolution discourse: from self-management to management. Prispevek predstavljen na 5th International Critical Management Studies Conference, Manchester, 11.–13. 7. 2007. <http://www.mngt.waikato.ac.nz/ejrot/cmsconference/2007/proceedings/managementandphilology/kuzmanic.pdf> (12. avgust 2013).
- Kuzmanić, Tonči. 2007c. Management kot destrukcija prava in države. V *Lezbična gverila / Kritično mišljenje / Pravo in oblast*, ur. Barbara Breznec, 327–341. Ljubljana: Študentska založba.
- Kuzmanić, Tonči. 2008. Management kot post-ideologem znanja in nosilec post-totalitarnega: poskus mišljenja Očeta managementa – P. F. Druckerja. V *Prispevek h kritiki managerske paradigme: P. F. Drucker in njegov managerski idologem*, ur. Tonči Kuzmanić, 9–41. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Kuzmanić, Tonči, Ivo Bednařik, Andrej Marković, Silva Bratož in Suzana Sedmak. 2008. *Managerski diskurz: Etične, politične, ideološke in komunikacijske dimenzije*. Koper: Fakulteta za management.
- Lasch, Christopher. 2012. *Kultura narcizizma*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Lorber, Lučka. 2006. *Strukturne spremembe mariborskega gospodarstva po letu 1991*. Maribor: Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru.
- Marinič, Andrej. 2009. *Managerski diskurz – percepcija managerja in denarja*. Magistrsko delo, Univerza na primorskem, Fakulteta za management.
- Marković, Andrej. 2006. »Kaj« je Frederick Winslow Taylor. *Management* 1 (1): 31–48.
- Marković, Andrej. 2008. Druckerjev psevdo-historizem pri utemeljevanju post-kapitalistične družbe znanja. V *Prispevek h kritiki managerske paradigme: P. F. Drucker in njegov managerski idologem*, ur. Tonči Kuzmanić, 107–129. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Meiksins Wood, Ellen. 2002. *The origin of capitalism: a longer view*. London, New York: Verso.
- Sartori, Giovanni. 1979. *The theory of democracy revisited*. Chatham: Chatham House Publishers.

- Shenhav, Yehouda. 2002. *Manufacturing rationality: the engineering foundations of the managerial revolution*. Oxford: Oxford University Press.
- Taylor, Frederick Winslow. 1967. *Naučno upravljanje*. Beograd: Rad
- Turk, Primož. 2008a. Od Taylorja do Druckerja: management in manageriranje. *Management* 3 (3): 273–289.
- Turk, Primož. 2008b. Druckerjevo pojmovanje dela: z ozirom na Marxa in Taylorja. V *Prispevek h kritiki managerske paradigme: P. F. Drucker in njegov managerski idologem*, ur. Tonči Kuzmanič, 207–224. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Turk, Primož. 2010. Taylor in managerska revolucija učinkovitosti: prispevek k mikrofiziki managerske revolucije. V *Managerska revolucija*, ur. Mirt Komel, Tonči Kuzmanič, Primož Turk, 118–132. Ljubljana: Študentska založba.